

de as 61

de AS

anarcho-socialisties tijdschrift

Nr. 61, elfde jaargang - januari/maart 1983.

De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting de As, 's-Gravenhage.

Jaarabonnement f. 19,50, buiten Benelux f. 25,50.
Bestelling door storting op giro 44 60 3 15 van Stg. de As.

Adreswijzigingen bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postkode.
Reklamering met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Verlenging van het abonnement door tijdige betaling van de volgende jaargang.
Nieuwe abonnementen gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redaktie-adres postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres postbus 93, 2501 CB 's-Gravenhage.

Redaktiekollektief: Machteld Bakker, Cees Bronsveld, Anton Constandse, Wim van Dooren, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Wim de Lobel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Wrik/Utrecht.
Verder werkte mee: Detlef Greinert (ill.)

HAALT MARX 1984?

Rudolf de Jong

Honderd jaar geleden, op 14 maart 1883, overleed Karl Marx. Hij stierf in het harnas. In zijn harnas: de leunstoel bij zijn schrijfburo. Marx was een schrijver, geen aktivist. Stakingen of demonstraties heeft hij niet georganiseerd; in revoluties heeft hij geen rol gespeeld; bij barrikades - laat staan erop - is hij nooit gezien. Zijn wapen was de pen. Niet alleen voor theoretiese geschriften. Hij formuleerde ook pakkende leuzen. "De bevrijding der arbeidersklasse moet het werk van de arbeiders zelve zijn", is er één van. Een ander is: "De traditie van alle dode geslachten rust als een 'Alp' (wat zowel te vertalen is met "nachtmerrie" als met "loodzware last") op het denken van de mensen." De ironie van de geschiedenis - waarover Marx ook leuke dingen heeft geschreven - wil dat zijn

graf sedert de Stalin-tijd ontsierd wordt door een gigantiese Marx-kop, even loodzwaar als nachtmerrieachtig. En een prachtig symbool van het feit dat de dode Marx steeds als een loodzware last op het denken van velen - i.h.b. van marxisten - heeft gerust. Als nachtmerrie voor het marxisme fungeerde in die honderd jaar het spontane en spottende anarchisme.

Bij Marx' dood stonden anarchisme en marxisme fel en onverzoenlijk tegenover elkaar. Beide socialistiese stromingen waren in volle groei en ontwikkeling. Vijf en twintig jaar geleden meenden marxisten dat de oude strijd reeds lang gewonnen was en dat het anarchisme morsdood was. Vandaag de dag kan ik als anarchist de vraag stellen of er nog wel zoiets als marxisme bestaat. De oude strijd lijkt thans definitief ten nadele van de klassieke marxistiese standpunten beslecht.

En Marx zelf na honderd jaar? De visie die zijn anarchistiese tegenstander Bakoenin op hem had is anno 1983 gemeengoed geworden en wordt door hedendaagse marxisten als hoogste vorm van vernieuwing van het marxisme gepresenteerd. Het is echter niet de visie die Marx van zichzelf had.

Wat was Bakoenins kijk op Marx? Hij beschouwde hem als een socialist, een mede-socialist. Marx' opvattingen i.h.b. wat men later het histories materialisme noemde, behoorde tot Bakoenins geestelijke bagage en waar hij over Marx schreef - ook in zijn geschriften tègen Marx - sprak hij steeds over de "eminente geleerde" of woorden van gelijke strekking. Maar dat betekende niet dat Bakoenin marxist was. Hij zocht zijn eigen weg naar een anarchisties socialisme. Op dezelfde wijze zoals er thans vele denkers zijn die diepgaand beïnvloed zijn door Marx, maar een geheel eigen ontwikkeling doormaken en tot eigen - vaak anarchistiese - konklusies komen. M.a.w. Marx wordt gezien als *een* socialist, niet als *de* socialist. En in laatste instantie ging het om dit punt in het dispuut anarchisme - marxisme: Welke plaats neemt Marx in binnen het geheel van het socialisme?

Voor de anarchisten was hij iemand die *een* bijdrage leverde aan het socialisme. Men wil dan ook best een plaatsje voor hem inruimen tussen allerlei socialistiese vogels, van zeer diverse pluimage. Marx zelf - en de marxisten na hem - namen daar geen genoegen mee. Marx vond dat hij andere opvattingen over het socialisme overbodig had gemaakt. Zijn "denktank" had al dat vreemd gevogelte als het ware "vermalen" en wat ervan bruikbaar was, verwerkt in zijn konceptie over de ontwikkeling van de samenleving naar het socialisme toe. De leer van Marx verlangde daarom een alleenrecht, een monopolie op. Principieel andere socialistiese ideeën werden door Marx een sta-in-de-weg gevonden, en van daar was het nog maar een stap om de aanhangers van die andere opvattingen te verketteren en als vijanden van het socialisme te kriminaliseren.

Deze stap heeft Marx gedaan t.a.v. het anarchisme, dat zich niet liet "vermalen". De grote botsing ging over een heel konkreet en ook heel principieel punt betreffende wegen en methoden, speciaal de vraag van de politieke machtsvorming. Het anarchisme wijst de verovering van de staat af, want diktatuur, verburgerlijking en vernietiging van het socialisme zijn er de gevolgen van. De organisatievorm van de Eerste Internationale, die met deze vraag samenhing, leidde tot de breuk tussen Marx en Bakoenin. Hoewel het dus een heel principiële zaak betrof en Marx wat betreft de staat dichter bij het anarchisme staat dan bijv. zijn tijdgenoot Lasalle en zijn sociaal-democratiese en leninistiese nazaten, hebben Marx en Engels in hun strijd tegen Bakoenin en de anarchisten meer gegrepen naar methoden van kriminalisering dan naar argumenten.

dan gaat dit eerder op ten aanzien van Proudhon en Bakoenin, en nauwelijks ten aanzien van Marx zelf: terwijl zij revolutionair aktief waren, trok Marx zich terug in zijn studies voor "Het Kapitaal".

Het is hier niet de plaats om alle polemieken van Marx met anderen te bespreken; als symptomatiese voorbeelden wil ik alleen nog even op de relaties tot Proudhon en Bakoenin ingaan. Misschien is wel het grootste verschilpunt tussen deze twee en Marx, dat zij normatief te werk gingen en zich lieten leiden door morele principes als gerechtigheid en vrijheid. Marx pretendeerde daartegenover een zakelijk-wetenschappelijk onderzoek te bedrijven en verweet de anderen onwetenschappelijkheid. Ook al had Marx gelijk gehad met dit verwijt, dan nog hebben wij er nu niets meer aan, want ook Marx' eigen wetenschappelijke positie is nu zeker verouderd, zowel naar inhoud als vorm. Daartegenover staat, dat een morele inspiratie als zodanig niet verouderen kan.

Het dialektiese gezichtspunt is door alle drie van Hegel overgenomen; zowel Proudhon als Marx hebben dit systematisch doorgevoerd en in hun systeem vastgelegd. Proudhon schreef zijn *Système des Contradictions* met als ondertitel *Philosophie de la misere* waarop Marx met zijn *Das Elend der Philosofie* reageerde. In plaats van de verschillen te beklemtonen zou men er beter aan doen te konstateren, dat in beide gevallen een voorgegeven schema op feitenmateriaal wordt toegepast. Bakoenin daarentegen ging levens-dialekties te werk zonder vaste schema's te hanteren en zonder tot omvattende systemen te komen, maar met blijvende aandacht voor optredende tegenstellingen.

Résumerend wil ik stellen, dat Marx' positie zeer tijdgebonden was, en de blijvende waarde ervan niet van hem, maar van Hegel afkomstig is. Voor de morele en dialektiese inspiratie kunnen we trouwens beter bij anderen dan bij Marx terecht.

REDAKTIONEEL

Met ingang van deze, elfde, jaargang verschijnt De As als kwartaaltijdschrift. In plaats van zes afleveringen als voorheen zal De As dus vier afleveringen per jaar tellen. Iedere aflevering omvat circa 40 bladzijden. De prijs van een los nummer hebben we aangepast. De As nr. 62, die rond 1 juli verschijnt, zal gewijd zijn aan de Nederlandse anarcho-socialist Bart de Ligt (1883 - 1938).

dan naar argumenten.

Franz Mehring - die de eerste grote en nog steeds één van de mooiste - Marxbiografieën schreef en zelf marxist was, plaatst het voornaamste geschrift van Marx en Engels tegen Bakoenin "op de laagste trap (....) van alles wat Marx en Engels gepubliceerd hebben" en hij geeft ook aan waarom: "Wat hun verdere polemiese geschriften de eigenaardige bekoring en blijvende waarde verleent, de positieve kant van het nieuwe inzicht, bij welks geboorte de negatieve kritiek als vroedvrouw optreedt, mist dit geschrift volkomen. "Het is begrijpelijk dat dit oordeel van Mehring hem in zijn tijd niet in dank werd afgenomen, door wat hij noemde "het Marxpapendom". Karl Kautsky, de paus van de sociaal-demokratie, sprak van anti-marxisme, de latere kommunist Rjasanof over snood verraad. Verwonderlijker is dat in Nederland anno 1983 nog een Marx-boek kan uitkomen, van Theun de Vries, waarin, blijkens een voorpublikatie in De Volkskrant van 18 september 1982, over Bakoenin wordt gesproken op een wijze die nog steeds niet boven Marx' "laagste trap" uitkomt. ("Een fantast, begaafd met het tot op heden spreekwoordelijke Russiese leugentalent" (...) "Voor Marx een prediking van de revolutie die even grotesk als infaam was.")

Voor de goede orde laat ik toch nog maar even Mehrings eindoordeel over Bakoenin volgen: "Bij al zijn fouten en zwakheden zal de geschiedenis hem een ereplaats bewaren onder de voorvechters van het internationale proletariaat, al mag deze plaats dan ook altijd bestreden worden, zolang er filisters op deze aardbol rondlopen, hetzij die de slaapmuts van een politieman over hun lange oren trekken of hun bibberend gebeente onder de leeuwenhuid van een Marx trachten te verbergen".

ANARCHISME

De twee deuntjes belichten een eigenaardige tegenstelling die ook nu nog bestaat. Wetenschapsmensen van marxistiese huize die zich werkelijk verdiepen in anarchistiese denkers nemen doorgaans heel diep hun hoed af voor figuren als Proudhon, Bakoenin en Kropotkin. Als politieke en geestelijke stroming, als beweging is het marxisme steeds blijven staan op Marx' "laagste trap". Nog steeds krijgt men - onderling tegenstrijdige - onzin te horen over "kleinburgers", "lompenproletariaat", "bommengooiers", "primitieve rebellen", "dromers", "revolutionair ongeduld", "afbrekers", "hemelbestormers", als het gaat over het anarchisme. Hoe is het te verklaren dat het marxisme niet verder is gekomen in zijn verhouding tot het anarchisme? De belangrijkste verklaring die ik heb is de volgende. Het Marxisme - althans in zijn politieke vormen - ontwikkelde zich van het socialisme af (en dus ook van het anarchisme af) en werd de ideologie bij uitnemendheid in een proces van voortgaande verburgerlijking van het socialisme en van de arbeidersklasse. De burgerlijke samenleving waartegen Marx storm liep is niet verdwenen, maar veranderd en versterkt en heeft het 19e eeuwse proletariaat grotendeels geabsorbeerd. Van dit veranderings- en versterkingsproces zijn de partijen en organisaties die zich op Marx beriepen belangrijke dragers geweest. In Marx' eigen terminologie: de objektieve rol van het marxisme in de afgelopen honderd jaar is het versterken van de burgerlijke samenleving geweest. Ook voor Rusland en Oost-Europa, China en Cuba geldt dit. De samenleving in Rusland is een andere dan de burgerlijke samenleving in West-Europa van honderd jaar geleden, maar zij is er niet minder burgerlijk om. Alle gepraat over "het werkelijke" en het "reëel bestaande" socialisme n.a.v. de

Oosteuropese samenleving zou Marx - terecht - afdoen met een sleutelwoord uit zijn korrespondentie: stront. Het feit dat de dragers van dit veranderingsproces zich de afgelopen honderd jaar beriepen (en tot op bepaalde hoogte ook konden beroepen) op Marx is zijn tragiek. Maar zoals een echte tragiese held is hij ook te gronde gegaan aan zijn eigen tekortkomingen. Had hij toch maar beter naar Bakoenin geluisterd! Bakoenin waarschuwde voor de gevaren van de staat en van politieke machtsvorming. Het probleem van de macht - van de ene macht over de andere - staat in het middelpunt van het anarchistiese denken. Bij Marx zijn het de eigendomsverhoudingen (met de eronder liggende produktiestruktuur en de er uit voortvloeiende klassestrijd); macht en staat zijn voor hem afgeleide zaken. Bakoenin voorzag dat marxisme-aan-de-macht een gruwelijke diktatuur zou worden over de arbeiders uitgeoefend in naam van het socialisme door ex-arbeiders die, eenmaal aan de macht, op zouden houden arbeiders te zijn en een nieuwe heersende klasse zouden vormen. Marx vond dit allemaal onzin. Een bourgeois hield toch ook niet op bourgeois te zijn als hij in de regering ging zitten? Het interessante is dat Bakoenin niet alleen het anarchistiese gelijk aan zijn kant had en het historiese gelijk kreeg, maar hier ook het marxisties denken vertegenwoordigt. Marx' opmerking betekende dat hij in parallellen dacht, terwijl juist het denken van Marx het inzicht brengt dat je heel voorzichtig moet zijn met analogieën; wat voor de ene klasse opgaat hoeft nog niet van toepassing te zijn voor een andere klasse!

Door "horende doof" te zijn voor het anarchisme betrad het marxisme de weg die uiteindelijk - hoewel niet automaties - leidde tot de koncentratiekampen van Lenin en Stalin. Door de koppeling van het socialisme aan de verovering van de staatsmacht werd het marxisme tegelijkertijd een motor tot verandering, niet tot vernietiging, van de burgerlijke maatschappij. Diktatuur van (is over) het proletariaat en verburgerlijking van het socialisme zijn voor de anarchist altijd twee aspekten van dezefde zaak geweest.

Hierboven schreef ik dat het anarchisme de macht centraal stelde, en Marx de produktiekrachten als uitgangspunt nam. Macht is een algemener kriterium dan produktiekrachten, eigendom en klassestrijd, en binnen het socialisme is het een principiëler kriterium. Het anarchisme gaat een grote stap voorwaarts t.a.v. andere vormen van socialisme, in denken, in handelen. Men kan het formuleren met een variatie op Marx' beroemde these over Feuerbach: "De filosofen hebben altijd geprobeerd de wereld te interpreteren, het gaat erom hem te veranderen". De Anarchist kan zeggen: De socialisten hebben altijd geprobeerd de machtsstrukturen te veranderen, waarom het gaat is alle machtsstrukturen te elimineren. Bij Marx en Engels ziet men wel koene aanlopen tot dit inzicht, tot deze sprong voorwaarts, maar als het er op aan komt struikelt het politieke marxisme en belandt in het water van oude en nieuwe machtsstrukturen. Het demokraties socialisme moddert voort in de blubber van het kapitalisme en steekt daarbij nog gunstig af bij de diktatoriaal geregeerde landen, die zich op Marx beroepen en waar het socialisme verrekte in de drek van de goelagarchipels.

Het lage peil waarop Marx zijn strijd tegen het anarchisme streed heeft óók de anarchistiese houding t.a.v. het marxisme beïnvloed. Voor de meeste anarchisten bleef Marx de Marx van de "laagste trap". Andere anarchisten stonden veel onbevangener tegenover Marx en beoordeelden hem naar hogere treden van zijn denken. Vooral het inzicht alle dingen in hun samenhang en in hun ontwikkeling te zien en het feit dat door dit inzicht het vermogen

van de mens, om handelend in te grijpen in de geschiedenis vergroot wordt sprak hen aan. Evenals de mogelijkheid om Marx' sociale analyses te ontdoen van autoritaire en politieke trekken (libertair Marxisme). Voor andere anarchisten, die Marx even grondig lazen, bleef hij een weinig interessante, wat bloedarmoedige, socialist. (Kropotkin vond Het Kapitaal niet meer dan een wat lang uitgevallen pamflet). Het feit dat veel zaken die Marx als "wetmatig" zag niet meer dan hypothesen waren - die bovendien grotendeels onhoudbaar bleken - speelde daarbij ook een rol.

De waardering die Marx vanuit het anarchisme ten deel viel hing ook sterk samen met de eigen opvatting over het anarchisme. Bakoenin en het anarcho-syndikalisme deelde met Marx de opvattingen dat het socialisme verbonden moest worden aan de konkrete economiese strijd van de arbeiders. Aanhangers van Kropotkins anarchisme, individualistiese anarchisten, Gustav Landauer die het anarchisme als kultuurkracht zag en produktieve associatie wenste, stonden op dit punt veel verder van Marx af. Marx werd eveneens bewonderd door filosofies ingestelde anarchisten, vooral als zij, evenals Marx, door Hegel beïnvloed waren. Ook Bakoenin was door de school en de kritiek op Hegel "gegaan". Van de Nederlanders zijn te noemen: Bart de Ligt, M.A. Romers, en bovenal Clara Meijer-Wichmann. Haar voordrachten over het histories materialisme en de filosofiese grondslagen van het socialisme, zestig jaar geleden in druk verschenen (in de bundel Mensch en Maatschappij) behoren tot het mooiste wat over het marxisme is verschenen in Nederland en zijn minder verouderd dan hele bibliotheken, die sedertdien door marxisten bijeen zijn geschreven.

Vòòrdat de jeugdgeschriften van Marx bekend waren, die o.a. in de jaren zestig tot grote debatten over Marx' humanisme geleid hebben, vindt men bij haar eigenlijk al alles wat er te zeggen valt over dit humanisme (in haar terminologie: idealisme). Zij bepleitte een anarchisme dat "door het marxisme (is) heengegaan" waarbij zij als kern van het marxisme de methode zag, die revolutionair is, ook t.a.v. het marxisme zelf: "Wij hebben nu eenmaal vanuit Marx' eigen historiese geest óók het marxisme te verstaan in de stroom der tijden: het is te begrijpen als een waarheid die niet voor alle tijden is". Clara Meijer-Wichmann sluit hier aan bij Marx' woorden, dat zijn methode een kritiek van het bestaande is die "zich door niets laat imponeren" en in dit verband noemt zij Marx en Engels in een adem met Proudhon, Bakoenin, Lasalle en Mehring. Een ademtocht waarin de namen Kautsky en Lenin ontbreken. Dat is geen wonder, want zij zegt ook - n.a.v. Marx' verhouding tot Hegel - "iedere filosofie heeft tweeërlei volgelingen: de orthodoxe uitwerkers en de afwijkende voleindigers".

Nu is het woord "voleindiger" mij een beetje te definitief en te Hegeliaans. Ik voel meer voor "zelfstandige gebruikers", zoals bijvoorbeeld Bakoenin er één was t.a.v. Marx.

Anarchisten die niet minder wijsgerig waren dan Clara Meijer-Wichmann, maar wel minder waardering voor Hegel en dialektiek hadden, hebben doorgaans veel harder over Marx' leer geoordeeld. Zo in Nederland B. Reyndorp, buiten Nederland Bertrand Russell. De laatste schrijft (Geschiedenis der Westerse Philosophie) "Over het algemeen genomen kan men zeggen, dat alle elementen in de filosofie van Marx, die hij aan Hegel heeft ontleend, onwetenschappelijk zijn, in die zin, dat er geen enkele reden is om aan te nemen, dat zij steekhoudend zijn". Hij meent echter ook dat die Hegeliaanse elementen zonder nadeel voor Marx' socialistiese opvattingen kunnen wegvallen. Overigens zonder dat hij Marx' opvat-

tingen over het socialisme - "hij is in de praktijk op machtspolitiek aangewezen en op de leer van een heersende klasse" - onderschrijft. Begrijpelijkerwijze laat Russell verwante geluiden horen t.a.v. Hegel: "Zelfs wanneer (zoals ik zelf meen) vrijwel alle theorieën van Hegel onjuist zouden zijn, blijkt hij toch van betekenis, en niet uitsluitend om historiese redenen, die bij niemand anders zo logies en op alles omvattende wijze is doorgevoerd".
Geheel analoog aan hetgeen hier over de filosofie van Hegel wordt gezegd, zullen veel anarchisten oordelen over het wetenschappelijk socialisme van Marx. Het is ook mijn oordeel.

KRITIKUS

Ik vind Marx vooral interessant als kritikus van het socialisme. (Uiteraard voorzover die kritiek het door Mehring gewenste peil had). Zijn kritiek richtte zich niet alleen op het anarchisme, maar op alles en iedereen wat zich toen socialist, radikaal en demokraat noemde, inklusief de beginnende Duitse sociaaldemokratie. Het is m.i. jammer dat hij zich aktief met organiseren heeft ingelaten. Hierdoor kwam hij onvrij te staan, zowel tegenover het anarchisme dat hij bestreed, als tegenover de sociaaldemokratie die hij steunde.
Marx' kritiek op het samengaan van zijn volgelingen in Duitsland met de aanhangers van de "staats-socialist" Lasalle (Het programma van Gotha) is pas na zijn dood bekend geworden.
Domela Nieuwenhuis heeft Marx het verzwijgen van deze kritiek kwalijk genomen; hier ligt misschien één van de oorzaken van Domela's breuk met het marxisme.
De kritiek van Marx op het anarchisme wordt gerelativeerd als men deze plaatst tegen de achtergrond van het feit dat Marx altijd kritiek had. Vrijwel al zijn geschriften hebben het woord "kritiek" in titel of ondertitel: "Kritiek op de kritiese kritiek" vind ik de meest "Marxe" titel van al zijn boeken. Typerend voor Marx was ook dat hij zijn kritiek niet alleen op politieke tegenstanders richtte, maar juist op medestanders en leermeesters waar hij veel aan te danken had. Je zou bij wijze van spreken kunnen zeggen dat hij bij voorkeur en voor 100 procent kritiek leverde op degenen waar hij het voor 90 procent mee eens was en tot op dat moment voor 80 procent op steunde. Het zijn doorgaans afrekeningen met een eigen verleden. Het zegt vooral iets over de *invloed* die de gekritiseerde personen - Hegel, Feuerbach, Stirner e.a. "jong-Hegelianen", Weitling, Proudhon enz. - op Marx hadden. Het feit dat Marx hen kritiseerde wijst niet op de waardeloosheid van hun denken, maar juist integendeel op de grote betekenis ervan. (In de moderne wetenschappelijke literatuur over de door Marx "vernietigde" tegenstanders speelt diens "vernietigende" kritiek nauwelijks meer èen rol, voorzover ik dat kan overzien. Evenmin wordt nog wetenschappelijke betekenis toegekend aan zijn geschriften tegen Napoleon III of over bijv. de Commune van Parijs. Marx kritiek op anderen is vandaag vooral interessant voor de intellektuele ontwikkelings-geschiedenis van Marx zelf.)
Je kan rustig stellen: het feit dat Marx met een mede-socialist "afrekende" is een goede aanwijzing voor het feit dat deze mede-socialist de moeite waard was, als denker en/of socialist doorgaans niet voor Marx onderdeed, en hem als mens meestal verre overtrof. Dat laatste brengt mij op een ander aspekt van de kritiek die Marx steeds uitoefende. Dit is helaas niet los te maken van zijn "laatste trap". Als mens was Marx geen sukses; hij had een uitgesproken rot karakter, het socialist-*zijn* was bij hem slecht ontwikkeld. Hij had een hautaine en arrogante minachting voor al zijn mede-socialisten, ook

voor degenen die hem bewonderden en naar de ogen keken). Leedvermaak en jaloezie kenmerken zijn relaties tot alle socialisten van zijn tijd. Het wordt wel eens in verband gebracht met zijn leverkwaal of zijn persoonlijke omstandigheden. Hij hield er een bekrompen, zeer burgerlijke levensstijl en levenshouding op na en leed er onder dat hij deze levensstijl niet "waar" kon maken.

Misschien dat ook zijn zeer kritiese houding tegenover zijn eigen werk een rol speelde? Iemand die krities tegenover het eigen werk staat ergert zich snel aan anderen die op hetzelfde terrein bezig zijn, en zijns inziens minder nivo (en meer sukses!) hebben.

Bovendien had hij allerminst een vlotte pen, niet omdat hij, zoals ik, erg lui was, maar juist omdat hij zo ijverig was. Zijn jeugdvrienden klaagden er al over dat er zo moeizaam iets uit zijn handen kwam, omdat hij steeds nieuwe lektuur wilde verwerken in het geschrift waar hij mee bezig was, en nooit tevreden was met hetgeen hij had.

Enkele jaren voor zijn dood schreef hij aan Domela Nieuwenhuis, die informeerde hoe ver hij was met het manuscript voor het tweede deel van Het Kapitaal, dat er zich weer allerlei nieuwe ontwikkelingen (in de ekonomie) voordeden die hij er nog in wilde verwerken. Dat het eerste deel van Het Kapitaal ooit (1867) verschenen is (nog in het voorwoord wordt verwezen naar de toen laatste literatuur) is misschien de indrukwekkendste prestatie geweest van .... Friedrich Engels. die zijn vriend niet alleen financieel en intellektueel steunde, maar ook moreel aanvaardde.

De kritiese instelling tot zijn eigen werk geeft aan Marx en zijn opvattingen echter een interne tegenstrijdigheid die ook met alle dialektiek niet is glad te strijken. Aan de ene kant pretendeerde Marx een "wetenschappelijkheid" die men met biologiese en zelfs natuurwetenschappelijke wetmatigheden zou mogen vergelijken (Marx en Engels vergeleken hun betekenis voor de wetenschap van de maatschappij en de geschiedenis graag met Darwins betekenis voor de biologie). Aan de andere kant was Marx steeds bezig zijn "wetmatigheden" bij te stellen, te veranderen en aan te passen.

Vele Marxologen verklaren zijn onvermogen om Het Kapitaal af te maken uit andere, diepere gronden dan hij zelf tegenover Domela noemde. Marx zou ergens beseft hebben dat het niet klopte, dat hij er eenvoudig niet in slaagde zijn wetenschappelijk socialisme (inklusief het alleenrecht van zijn opvattingen) rond te krijgen op een manier die hij zelf als kritiese wetenschapper kon aksepteren. M.a.w. Het Kapitaal kwam niet af omdat Marx er niet uit kwam.

Zonder blikken of blozen wordt dit erniet-uit-komen door veel Marx-adepten weer gebruikt om de aktualiteit van Marx te onderstrepen. Het wijst immers op zijn wetenschappelijke inslag? Maar daarmee is de interne tegenstelling - tot het feit dat Marx wel zocht naar een uitweg en pretendeerde dat er met zijn denken uit was te komen - niet verdwenen. In het verlengde van dit probleem ligt ook de kontroverse over het marxisme als systeem. Heeft hij een "systeem" achtergelaten? En was dat een "gesloten systeem"? Wilde hij zoiets scheppen of wilde hij dat juist niet?

Generaties van volgelingen - sociaaldemokraten en kommunisten - zijn ervan overtuigd geweest dat hun kracht en zekerheid school in het "hebben" van het samenhangende en sluitende systeem. Daar is echter ook altijd protest tegen aangetekend, mede vanuit het marxisme en thans geneert elke Marx-adept, die een beetje van deze tijd wil zijn, zich voor de idee dat het marxisme ooit een systeem, laat staan een gesloten systeem, zou kunnen zijn.

AKTUALITEIT

De grootheid van Marx - zo wordt tegenwoordig betoogd - zit hem juist in het ontbreken van zo'n systeem! Dat daarmee honderd jaar sociaaldemokraties en kommunisties denken, met figuren als Kautsky en Lenin grotendeels overboord wordt gezet - geeft men alhoewel aarzelend - wel toe. Maar men stelt niet de hamvraag. Die luidt: als het geen samenhangend systeem is, wat blijft er dan eigenlijk nog over van het hele werk van Marx? Wat reddingssloepen van een gezonken slagschip. Ik vind het overigens al heel wat dat er van het slagschip na honderd jaar nog roeibootjes zijn overgebleven. (Van de meest intellektuele "slagschepen" die omstreeks 1883 stierven is immers zelfs het wrakhout vergaan). Het staat alleen zo gek dat de hedendaagse marxisten die men in die roeibootjes aantreft nog steeds het airtje over zich hebben, dat eens paste bij het trotse en onoverwinnelijk geachte slagschip, Karl Marx genaamd, dat zo zeker koers leek te zetten om de beslissende slag tegen de kapitalistiese armada te leveren, in de strijd die een einde zou maken aan alle klassestrijd.
Alsof hun roeibootjes toch nog eens de vliegdekschepen en atoomonderzeeërs van de hedendaagse imperialistiese machten tot zinken zullen brengen, alleen omdat, zoals te doen gebruikelijk is, de naam van het slagschip ook op het reddingsbootje prijkt! Men maakt er zo wel een narrenschip van. Wie konkreet kijkt naar wat er vandaag de dag over is van de diverse grote leerstukken van Marx, zoals de akkumulatietheorie, de konsentratie- en Verelendungstheorie en vooral de meerwaardetheorie - eens de grote kanonnen van het slagschip - die moet konstateren dat zij verdwenen zijn. In dit Marx-jaar zal dat goed te kontroleren zijn. Indien ik een dubbeltje zou moeten betalen voor elk herdenkingsartikel waarin de meerwaarde niet genoemd wordt dan gaat de Verelendungstheorie, althans voor mijn persoon, beslist nog op. Toch is tot honderd jaar na het verschijnen van Het Kapitaal de meerwaarde steeds aangeduid als de "hoeksteen" van Marx' ekonomiese leer (zie bijvoorbeeld het speciale nummer dat Politiek en Cultuur, het wetenschappelijk tijdschrift van de CPN aan Het Kapitaal wijdde in 1967). In zijn korte en indrukwekkende rede aan Marx' graf zei Friedrich Engels, na gememoreerd te hebben dat Marx de "ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis" ontdekt had, het volgende: "En dat was nog niet alles. Marx ontdekte ook de speciale bewegingswet van de tegenwoordige kapitalistiese produktiewijze en de uit haar geboren burgerlijke maatschappij. Met de ontdekking van de meerwaarde was hier plotseling licht geschapen ..."
Waar is dit licht gebleven? Op de meerwaarde was de uitbuiting van de arbeiders gebaseerd. De marxisten hebben altijd de juistheid van de meerwaardetheorie tegen aanvallen (of vermeende aanvallen) van de burgerlijke ekonomie verdedigd. Maar zij hebben zich - ondanks al het gepraat over de Praxis - nooit erg om de bruikbaarheid ervan bekommerd. (Marx' opvattingen over de meerwaarde zijn nuttig geweest in de strijd voor de verkorting van de arbeidsdag. Marx polemiseerde in Het Kapitaal met bijvoorbeeld Nassau Senior die beweerde dat de winst van de ondernemer tot stand kwam in het laatste uur dat de arbeider werkte; terecht stelde Marx dat de arbeider altijd meerwaarde produceerde). Om echt bruikbaar te zijn moet de meerwaarde meetbaar zijn. Marx heeft zich inderdaad eindeloos met wiskunde bezig gehouden; "op elk" (gebied dat hij onderzocht) "zelfs op dat van de wiskunde, heeft hij zelfstandige ontdekkingen gedaan". (Friedrich Engels aan het graf). Men schijnt doe ontdekkingen

eens aan Einstein te hebben voorgelegd, die vriendelijk zou hebben geantwoord dat het voor een middelbare scholier geen onverdienstelijk werk was. De anarchist Kropotkin, die ongeveer tezelfdertijd als Marx met wiskunde bezig was - als officier van de tsaar moest hij leren met kanonnen om te gaan/ - schreef rond 1900 dat de wiskundige formules van Het Kapitaal een lachertje waren voor mathematici.

Degenen die nu nog praten over de aktualiteit van Marx zijn tegelijkertijd zeer vaag over die aktualiteit. Marx is thans vooral "bron van inspiratie" geworden. Een zin die ik toevallig - uit een overigens interessant - artikel in De Waarheid van 12 januari 1983 plukte is waarschijnlijk illustratief voor de manier waarop Marx in 1983 benaderd wordt. Die zin luidt: "Karl Marx was tijdens zijn leven al geworden tot een van de scherpzinnigste leiders van de internationale arbeidersbeweging en zijn denken en doen zijn tot in de huidige tijd een bron voor kennis, diskussie en inspiratie".

"Eén (en niet dé) van de scherpzinnigste" kon weggelopen zijn uit een pamflet van Bakoenin tegen Marx".

"Tijdens zijn leven al geworden" roept even de vraag op of Marx na zijn dood nog scherpzinniger werd. Zolang spiritisten nog geen aanstalten maken een praatgroep over Marx te beginnen zullen wij die vraag maar ontkennend beantwoorden. Het woordje "al" heeft betrekking op het feit dat Marx na zijn dood al maar genialer, groter en monumentaler is gemaakt.

Tegen een bron van inspiratie is niets in te brengen, behalve dat het wel erg vrijblijvend is tegenover Marx. Het staat ook wel erg ver af van Lenins woorden over Marx: "de voorzetter en geniale voltooier van de drie voornaamste gelijke stromingen van de 19e eeuw" (te weten de Duitse filosofie, de Franse socialistiese en revolutionaire traditie en de Engelse ekonomie). Lenin is mij te absoluut, te versteend, maar dat Marx dit gewild heeft, geprobeerd heeft, zie ik als zijn betekenis. Hoewel dat een betekenis is zonder aktualiteit.

Kritiek op het Marx-beeld is anno 1983 nog steeds op zijn plaats. Honderd jaar Marx-herdenking betekent ook een eeuw van Marx vergroting en vergoddelijking. Dat was tevens een vlucht voor vernieuwing en een annexatiedrift van ideeën die beslist niet "des Marx" waren.

Tijdens zijn leven heeft Marx veel ideeën van anderen "geannexeerd". Het Communistisch Manifest is bijvoorbeeld veel meer een samenvatting van de toen bestaande socialistiese ideeënwereld (met uitsluiting van het anarchisme) dan een oorspronkelijk denkwerk. (Marx zelf heeft er ook nooit de betekenis aan gehecht die men het manifest later gegeven heeft.) In onze eeuw is de annexatiedrift van anti-marxistiese ideeën bijna het hoofdkenmerk van het marxisme geworden. Om maar eens wat te noemen: de Sowjet-gedachte (toen de Sowjets in 1905 in Rusland ontstonden wist met name Lenin bij God en bij Marx niet wat hij met dergelijk spontaan en anti-marxisties gedoe moest aanvangen; zijn bolsjewiki speelden dan ook geen enkele rol in 1905); het arbeiderszelfbestuur (van Proudhon afkomstig); autonome bewegingen; anti-centristies denken over de derde wereld (Marx zag uitsluitend voor het industrieproletariaat in de meest ontwikkelde landen een historiese rol weggelegd). Zo poogt men thans Marx - die bij uitstek dacht in termen (en normen) van overwinnen, vermorzelen en bedwingen (niet beheersen) van de natuur - zelfs te verzoenen met feminisme en ekologie.

Ontdaan van alle mythen en annexaties kan hij voor individuen - ook anarchistiese - inderdaad bron van inspiratie zijn, maar Marx is geen noodzaak. De samenhang van het totaal van

zijn denkbeelden met het socialisme, die hij zelf zo belangrijk vond, is geheel verdwenen. Elke "vernieuwing" van het socialisme dat Marx weer centraal stelt is geestelijk dor en politiek bedreigend. Voor het levende anarchisme heeft de dode Marx geen speciale betekenis.
Maar misschien kan de levende anarchie nog iets doen voor de dode Marx. In de aanvang van dit artikel sprak ik over de Marxkop die als een 'Alp' op zijn gebeente drukt als symbool van honderd jaar Marx-aanbidding. Bij een bezoek aan het graf barstte ik spontaan in lachen uit. Ik bedacht daarbij dat elke bewonderaar die Marx in zijn waarde wil laten hier moest verlangen naar een ouderwets staafje anarchisties dynamiet. En die gedachte leek mij een verzoenende afsluiting van het oude dispuut anarchisme-marxisme, en passend ook bij hetgeen althans ik met Marx gemeen heb: een enigszins sardoniese geest.

MARX EN HET KAPITALISME

Anton Constandse

Hoewel Karl Marx zijn doctorstitel dankte aan zijn studie in de rechten, de geschiedenis en de wijsbegeerte is hij vooral beschouwd als een uitzonderlijk ekonoom. Hij heeft inderdaad, daartoe in Engeland (waar hij van 1849 tot aan zijn dood in 1883 woonde) aangespoord door Friedrich Engels, een industrieel en financier, bijzonder veel tijd gewijd aan de ekonomie. Toch was datgene, wat hij onder die naam verstond, niet gelijk aan het vak, dat aan de universiteiten wordt onderwezen. Marx namelijk achtte de produktieverhoudingen de hoeksteen bij uitstek van de struktuur van de maatschappij. Voortgekomen uit de school der Hegeliaanse filosofie had hij - met vele anderen, die "jonghegelianen" werden genoemd - dit systeem "van de kop, waarop het stond, weer op de voeten gezet".

Dat wil zeggen, dat voor hem de essentie van de werkelijkheid niet de Idee was, geen universele geest, maar de materie, en dan men name de "levende stof", zoals die zich openbaarde in planten, dieren en mensen. De natuur kwam tenslotte tot bewustzijn in de geest der mensen; dit *bewustzijn* wortelde in het *zijn*. Maar de inhoud ervan werd bepaald door de maatschappelijke verhoudingen, die voor hem allereerst produktieverhoudingen waren. Spreekt men in die zin van ekonomie, dan verstaat men daaronder de kennis van de basis der maatschappij, die zich volgens Marx noodzakelijk moest ontwikkelen tot een socialistiese samenleving, met een kollektieve ekonomie door afschaffing van de partikuliere eigendom der produktiemiddelen.
Deze evolutie zou zich volgens Marx en Engels onvermijdelijk voltrekken. Toen Engels in 1882 zijn verhandeling schreef over *Het socialisme van utopie tot wetenschap* verstond hij daaronder dat men zeker kon zijn van de spoedige komst van het socialisme. Men zou kunnen spreken van een gemechaniseerd wereldbeeld: zo vast als het stond dat de planeten een voorspelbare loop om de zon uitvoeren, zo voorspelbaar was het, dat

het socialisme zou komen. Deze mening was de bron van een diep geloof, dat de arbeiders natuurlijk heeft geïnspireerd, maar later van een vorm van fatalisme dat soms kontrarevolutionair werkte. Ook zonder dat men het zou willen zou het socialisme naderen, zo kon men horen belijden, en ijverig werden optimisties de symptomen genoteerd die zouden bevestigen dat niets de komst van het socialisme kon tegenhouden. Engels poogde te verklaren, waardoor Marx zo'n zwak had voor Hegel: "Omdat die de ganse natuurlijke, historiese en geestelijke wereld had voorgesteld als één proces", aks "één beweging, die in gestadige verandering, vervorming en ontwikkeling verkeert". Deze ontwikkeling zou echter een voortdurende opgang zijn weliswaar met konflikten en tegenstellingen, door klassestrijd, maar het einde zou de klasseloze maatschappij zijn. Het middel ertoe moest de *nationalisatie* zijn van de produktiemiddelen, en dus de verovering van de staat. Deze kon later evenwel "afsterven" en dan kon men spreken van *socialisatie* van de produktie en de distributie.

De economie was dus veel meer dan een vakwetenschap; ze was een element van de filosofie, die in de produktie-verhoudingen de hoeksteen zag van de geestelijke struktuur, de onderbouw van de ideologiese bovenbouw, van alle opvattingen omtrent recht, ethiek, zeden, gewoonten, wetten. In deze zin zou de sociale evolutie doelstellend zijn, al was de godheid vervangen door een totaal-proces dat zinrijk zou zijn. Deze ekonomie konkurreerde met de theologie.

Door het produktieproces zelf zou de grote verandering moeten komen. Het is duidelijk dat de funktie van het bewustzijn hier wordt teruggebracht tot een passieve registratie van een onstuitbaar ekonomies gebeuren. Maar hoe zou men iets van de geschiedenis kunnen pogen te verklaren zonder te erkennen, dat volkomen irrationele driften, kollektieve hartstochten, geloof en angst, een funeste rol kunnen spelen? Met name de fascistiese diktaturen en de oorlogen hebben een mate van zinsverbijstering onthuld, die de historie (toch al een weinig bewust proces) volslagen onvoorspelbaar maakt. Het is waar dat de kollektieve psychologie nog weinig vat had op de theoretici, die zich een eeuw geleden met politieke hervormingen bezig hielden, en dat de overpeinzingen van Gustave le Bon, Henriette Roland Holst, Sigmund Freud en Wilhelm Reich later zijn gekomen. Maar anarchisten bijvoorbeeld hebben zich zelden overgegeven aan blind geloof, en de nadruk gelegd op de menselijke wil in dienst van ethiese idealen als onmisbare faktor om tot socialisme te komen.

Afgezien van de onvoorspelbaarheid van de toekomst* was daar bij Marx ook het schematiese karakter van de afgebakende weg naar het socialisme. Het uitgangspunt van deze beschouwing lag weliswaar in de realiteit: de uitbuiting van het proletariaat. Als men de waarde van een produkt zou afmeten naar de daaraan bestede gemiddelde arbeidstijd (en arbeid was de bron van alle vermogen) was het duidelijk dat de arbeider als producent werd bestolen door de ondernemer, die zijn winst omzette in kapitaal. Meer nog: alle produktiemiddelen, roerende en onroerende goederen zijn voortgebracht of vruchtbaar gemaakt door kollektieve arbeid.

Ze zijn echter in handen gekomen van partikuliere eigenaren, die aldus de gemeenschap hebben onteigend. En *hun* onteigening, dat wil zeggen de terugkeer van die produktiemiddelen tot de gemeenschap, zou een voorwaarde zijn voor een vermenselijking der samenleving. Dienaangaande was er weinig verschil tussen socialisten van verschillende richtingen. Algemeen kon ook gekonstateerd worden, dat er sprake was van konkurrentie onder kapitalisten,

waardoor de sterken vele zwakken uit de bezittende klasse dreven. Er was sprake van een tendens tot koncentratie van bedrijven en van akkumulatie van kapitalen, ook daaraan bestond geen twijfel. Maar de konklusies die Marx en Engels daaraan verbonden waren geenszins wetenschappelijk.
Men weet dat zij voorzagen, dat tenslotte een klein aantal kapitalisten zou overblijven, terwijl de grote massa zou verproletariseren. En dat niet alleen: deze massa zou verpauperen: de *Verelendung* was een wezenlijk geloofsartikel van het marxisme. De gevolgtrekking was nu, dat deze in diepe ellende verkerende menigte onvermijdelijk moest rebelleren, de staat moest veroveren en door middel van die staat de partikuliere eigendom moest omzetten in staatsbezit. Let wel: juist het hoogontwikkelde kapitalisme moest omslaan in zijn tegendeel, zijn voleinding zou zijn opheffing zijn. In die zin werd de Hegeliaanse dialektiek toegepast. Voorzover we nu, een eeuw na de dood van Marx, kunnen konstateren is deze verwachting een utopie gebleken. In de jaren van diepe depressie, met name 1873 tot 1893, was er aanleiding nog te geloven aan de verpaupering, hoewel de vernietiging van de middenklassen geen realiteit was geworden. Maar de ekonomiese opleving en de verbetering van de konjuktuur versterkte het reformisme, het geloof dat men binnen het kapitalisme een beter bestaan kon krijgen. (In ons land is de SDAP opgericht in 1894!) En reeds aan het einde van de vorige eeuw konstateerde men "het bankroet van het marxisme".

KRITIEK

Een opmerkelijke kritiek is geleverd door de uitgeweken, in London levende Rus W. Tsjerkesof, wiens studie ook in ons land vertaald en als brochure verspreid is. Domela Nieuwenhuis verwijst ernaar in zijn Geschiedenis van het Socialisme (tweede deel, 1902). Dat aan Marx werd verweten dat hij voortbouwde op studies van Adam Smith, Sismondi, Ricardo e.a. is niet zo belangrijk, wel dat Marx een spekulatieve filosoof werd genoemd in plaats van een wetenschappelijk denker. Aan de hand van statistieken betwistte de auteur de juistheid van de "voorspellingen" van Marx en werd bovendien verklaard dat de middenklassen als ruggegraat van het kapitalisme, weldegelijk bleven. In 1897 heeft Domela zelf, met de uitgave van zijn *Socialisme en danger*, een gedokumenteerde aanval ondernomen op de Duitse sociaaldemokraten en hun aanhangers in Europa. Domela Nieuwenhuis was in de periode van 1891 tot 1897 geleidelijk overgegaan van de sociaal-demokratie naar het anarchisme. En de vele citaten van Duitse marxisten bewijzen, dat deze toen al op weg waren naar de verloochening van de revolutie, zoals Marx zich die had gedacht (zoals "onteigening der onteigenaren", "verovering van de staat" "de verheffing van het proletariaat tot heersende klasse") maar ook van het internationalisme (Proletariërs van alle landen, verenigt u"). Want de Duitse partij was toen al duidelijk gewonnen voor de beslissingen van het jaar 1914 en bezig een reformistiese, links-burgerlijke, patriottiese partij te worden.
Het was trouwens in 1899 Eduard Bernstein, die deze ontwikkelingen bewust meemaakte en verdedigde, en die in zijn Die Voraussetzungen des Sozialismus weinig overliet van de verwachtingen van Marx. Ook hij bestreed de utopiese kanten van diens theorie, de invloed van de hegeliaanse metafysica, de leer van de Verelendung en van het verdwijnen der middenklassen. Maar hij leidde er uit af dat de sociaaldemokratie zich minder gelegen moest laten liggen aan Marx om haar reformistiese weg te kunnen bewandelen. Niettemin is het merkwaardig dat juist de marxisten zich in de hoger ontwikkelde kapitalistiese maatschappij ont-

popten als verdedigers van de burgerlijke samenleving en van de oorlogvoerende staten.
Juist die gevaarlijke elementen van het marxisme kwamen aldus naar voren: de voorliefde tot het deelhebben aan het staatsbestuur, zelfs zonder dat er nog sprake was van een sociale revolutie; de illusie dat zulk een deelneming iets wezenlijks veranderde aan de struktuur van het kapitalisme; het geloof aan een onafwendbare loop der historie naar het socialisme toe, wat er ook mocht gebeuren; de onvoorstelbare aanmatiging, dat men hier te doen had met een "wetenschappelijk socialisme", ook als het vulgair burgerlijk reformisme was; de verwaarlozing van de ethiek en van een verantwoord produceren.
Uit deze "school" kwam dan tenslotte de burgerlijke verzorgingsmaatschappij voort, de Welfare State, gebaseerd op het feit dat de produktie grotendeels in handen bleef van partikuliere kapitalisten, terwijl de staat door zijn sociale verzekering en zijn belastingsysteem de distributie van de inkomens billijker regelde. Door de tijdelijke hoogkonjunktuur na 1945 - mede gebaseerd op de beheersing van de wereldhandel door de atlantiese staten en ondernemers, en op de exploitatie van de Derde Wereld - bleek het kapitalisme onvermoed vruchtbaar, althans in deze bepaalde periode. Er was nauwelijks nog sprake van een proletariaat in de oude marxistiese zin, eerder van "harmonie-model" dan van klassestrijd. Maar die Welfare State was en bleef ook een Warfare State. Niets van dit alles had Marx voorzien in zijn theorieën, hoewel hij privé een echte Duitse patriot was gebeleven, in 1870 verlangend naar een Duitse overwinning, overtuigd van de voortreffelijkheid der Duitse arbeidersklasse, vol minachting voor de Oosteuropese slaviese volken.
Tenslotte is daar de vraag, hoe de revoluties die uitbraken in de nauwelijks kapitalistiese en semi-feodale landen (Rusland, China, Vietnam, Joegoslavië bijvoorbeeld) geleid konden worden door marxistiese partijen, waarvan de theorieën niet op de voorhanden situaties sloegen. Ze konden echter uitgaan van de idee der verovering van de staat door het proletariaat (in de praktijk door de monopolistiese kommunistiese partijen) en van de staatseigendom van de produktiemiddelen, waarbij de socialisatie op de lange baan werd geschoven.
Opmerkelijk was overigens bij deze partijen het onverhulde patriottiese element. Geenszins kan worden ontkent dat de bedoelde revoluties werden verdedigd tegen buitenlandse inmenging en tegen de toenmalige kontrarevolutionaire machten, terwijl de partijen niet alleen de basis legden voor hun eigen type van verzorgingsstaat, maar ook voor hun eigen exklusieve en diktatoriale gezag. Zo stuitte de staatsmacht de evolutie naar een vrijere vorm van socialisme, zoals bijvoorbeeld - afgezien van de anarchisten -ook Rosa Luxemburg nog had voorgestaan. Maar hoe men ook moge oordelen over de verscheidene soorten van "kommunisme", deze hadden weinig te maken met het oorspronkelijke marxisme, en meer met het eens utopies genoemde saint-simonisme. Men kan niet zonder verbazing de verering van Marx en Engels gadeslaan in de Sowjet-Unie en China, al komen de systemen daar wel overeen met het autoritaire karakter van de genoemde aartsvaders.
In West-Europa en Noord-Amerika, gebieden die Marx en Engels juist op het oog hadden, is hun theorie vrijwel dood, hoewel de faam ervan nog vaak overeind wordt gehouden. Om tot bevrijding en tot socialisme te komen zal men andere wegen moeten bewandelen, die allereerst leiden tot inperking van het staatsgezag en het militarisme door een groter zelfbewustzijn van individuen en volkeren.

* *Over dit thema schreef ik uitvoerig in De Gids, 1983, nr. 2.*

MARX EN DE SOCIOLOGIE

Cees Bronsveld

Zeer terecht krijgt Marx doorgaans een niet onbelangrijke plaats toebedeeld in de geschiedenis van de sociologie. Met denkers als Max Weber, en Emile Durkheim behoort Marx nu eenmaal tot de 'klassieken' van de sociologie; evenals deze twee andere 'grondleggers' hield Marx zich tenslotte op een min of meer systematiese wijze bezig met het beschrijven en analyseren van de 19e eeuwse maatschappij waarin hij leefde. Van de 'politieke ekonomie' - lange tijd de maatschappijwetenschap bij uitstek - was hij niet alleen de belangrijkste kritikus - zie de bekende ondertitel van Das Kapital - hij was er tegelijkertijd de laatste grote vertegenwoordiger van

In de wetenschappelijke wereld werd het werk van Marx echter lange tijd òf voor een geschiedfilosofie òf voor een ekonomiese leer gehouden. Pas toen de term 'sociologie' aan het eind van de 19e eeuw een wat ruimere betekenis kreeg dan die welke Auguste Comte er oorspronkelijk aan gegeven had, ging men het marxisme primair als een sociologiese theorie zien. In 1894 liet trouwens ook Lenin weten het marxisme voor alles als een 'objektieve Soziologie' op te vatten. Vele marxistiese sociologen zouden het hem nazeggen. Een aardig detail is hierbij, dat de eerste Nederlandse hoogleraar die sociologie zou gaan doceren, W.A. Bonger, een 'marxist' was (1).
Dar er m.a.w. zoiets bestaat als een 'sociologie van Marx' wil echter nog niet zeggen dat er ook sprake is van een duidelijk te definiëren 'marxistiese sociologie', te onderscheiden van een (al dan niet 'klein') 'burgerlijke sociologie' zoals marxisten ons nogal eens willen doen geloven. Zo dit al ooit het geval is geweest, iets wat bijvoorbeeld door iemand als Murray Bookchin hevig ontkend wordt (2), zijn er thans redenen te over om aan te nemen dat dit niet meer het geval is. Dit laat zich misschien nog het beste illustreren aan de hand van de opvattingen van 'moderne marxisten' zelf, zoals schitterend bleek uit de antwoorden die Fritz Raddatz (3) kreeg, toen hij aan een aantal marxisten de vraag 'waarom zij eigenlijk marxist waren' voorlegde: òf men verviel in de bekende retoriek, òf men verdedigde standpunten die geenszins specifiek 'marxisties' zijn.
De (vorig jaar overleden) dissidente marxist Robert Havemann antwoordde bijv. zich met name door Marx' wetenschappelijk credo 'De omnibus dubitandum est' (Men moet aan alles twijfelen) aangesproken te voelen. Dat is inderdaad iets anders dan de 'Kommunistenstolz der Unfehlbahrkeit', Marx' politieke kredo, ongetwijfeld nog steeds het uitgangspunt van de Oostduitse kommunistiese partij. De Westduitser Jürgen Habermas liet in een interview (4) weten zich slechts marxist te noemen 'vanwege het provocerend effekt dat dat heeft in de Duitse kontekst'. De marxistiese historikus Ger Harmsen had daarom gelijk, denk ik, toen hij - halverwege de jaren zestig - konkludeerde dat het marxistiese erfdeel ' datgene dus wat Marx ons te zeggen had - in de historiese en sociale wetenschap was overgegaan. (5).
Toch zullen vele marxisten onmiddellijk tegenwerpen dat met deze konstatering het *socialisties* perspektief dat Marx bood geenszins aan betekenis verloren heeft. Inderdaad was het er Marx zeker niet om te doen om als 'grondlegger van de sociologie' of iets

dergelijks de geschiedenis in te gaan; het ging Marx in eerste en laatste instantie om het socialisme. De stelling dat datgene wat Marx te bieden had door de wetenschap zou zijn overgenomen, zou een "volledige ont-ideologisering van het marxisme"en een "grove over-ideologisering van de sociologie" betekenen, zoals dat dan onder marxisten heet, of, in weer een ander jargon: er zou mee ontkend worden dat het marxisme 'toch zeker een flink stuk maatschappijkritiek inhoudt.
Hoe juist dit op zich ook is, hoe nodig maatschappijkritiek ook mag zijn, strikt 'marxisties' is dit niet. Er zijn bijvoorbeeld ook 'reformatoriese sociologen en die doen dan aan reformatoriese maatschappijkritiek. Uiteraard is het in ieder geval mooi meegenomen als sociologen ook 'socialist' zijn, maar Marx' levensloop illustreert echter hoe irrelevant individuele intenties soms kunnen zijn. Marx werd namelijk 'socialist', mede onder invloed van een studie van Lorentz von Stein, die in opdracht van de Pruisiese regering een studierapport schreef over de socialistiese invloeden op Duitse arbeiders in Parijs! Het bijzondere van Marx is dan ook niet dat hij 'socioloog' (om dit anachronisme toch maar te gebruiken) èn 'socialist' was - dat schijnt voor een op de rechtervleugel van de PvdA opererende Bart Tromp ook te gelden - maar dat het Marxe socialisme 'wetenschappelijk' was. Daar kwam geen woord ethiek aan te pas; "Het proletariaat heeft geen idealen te verwezenlijken", heette het in het Kommunisties Manifest.
En dat in de 19e eeuw 'wetenschappelijk' ook inderdaad 'wetenschappelijk' betekende, besefte de Russiese anarchist Michael Bakoenin maar al te goed: "Het is duidelijk dat het systeem van Marx (....) tot de instelling van een zeer sterke zogenaamde volksmacht leidt, dat wil zeggen tot de heerschappij van een intelligente minderheid die als enige in staat is een oplossing te bieden voor de ingewikkelde problemen die zich bij een centralisatie onmiddellijk voordoen, en het gevolg is de onderwerping van de massa's en hun uitbuiting door deze intelligente minderheid" (6).
Toch hoefde je geen anarchist èn Rus te zijn om die gevaren te onderkennen zoals Rudolf Bahro meent (7):. de *Franse* anarchist Proudhon en de Russiese marxist Trotsky zagen die gevaren tenslotte ook. De laatste zag dat in ieder geval in 1904 nog scherp: "Eerst neemt de partij-organisatie de plaats in van de hele partij, daarna neemt het Centrale Comite de plaats in van de organisatie en tenslotte vervangt een enkele 'diktator' het Centraal Comite" (8). Zo'n 15 jaar later zou Trotsky er als opperbevelhebber van het Rode Leger, in het kader van de permanente kontra-revolutie, hard aan meewerken zijn voorspelling te laten uitkomen.
Om te zien dat Marx geen gelijk had met zijn 'wetenschappelijke socialisme' hoef je anno 1983 alleen maar om je heen te kijken. Marx' belangrijkste historiese voorspelling is domweg niet uitgekomen. (De noodzakelijkheid waarmee het socialisme zou volgen op het kapitalisme). De 'wetenschappelijke' onderbouwing van Marx' socialisme bleek gewoon niet te deugen. Het Marxisme bleek een utopie, zij het een als wetenschap vermomde (9).
Tevergeefs zoek je in Marx' werk echter naar, wat de marxist Ernst Bloch een 'konkrete utopie' noemde. Verrassende en inspirerende oplossingen voor maatschappelijke problemen die de lektuur van de door Marx zo gesmade utopisten als Saint-Simon, Fourier en Owen zo boeiend maakt, ontbreken bij Marx ten enen male. Veel verder dan een schets van de vervreemding verloste (een misverstand overigens) socialistiese mens, die 's morgens jaagt, 's middags vist en 's avonds krities bezig is, komt Marx namelijk niet! En dat maakt hem tot een utopist

zonder utopie, door wiens funeste invloed de utopisten met een utopie niet of nauwelijks meer gelezen worden.

MACHT

Dit neemt uitteraard niet weg dat er in Marx' werk veel interessants te vinden is. Hoe zou het ook anders kunnen: zijn verzameld werk omvat - samen met dat van zijn vriend Engels - ruim 40 delen. De liefhebbers van Marx' dialektiese taalgebruik (bij Marx is de dialektiek veeleer een stijlfiguur dan een methode of een konsekwent volgehouden visie op de sociale werkelijkheid) kunnen hun hart ophalen, zeker in Marx' vroege werk. 'Het wapen der kritiek' maakt de 'kritiek der wapenen' niet overbodig; het gaat niet om 'godsdienstvrijheid' maar om 'vrijheid van godsdienst', schreef een goed op dreef zijnde Karl Marx bijvoorbeeld.
Voor de sociologie is Marx' werk echter nauwelijks interessant meer. Zeker, het kan zijn nut hebben om het begrip 'heersende klasse' toe te passen, d.w.z. inderdaad aan te tonen dat in een bepaalde maatschappij de ekonomies sterke groepen ook politiek de touwtjes stevig in handen hebben. Maar marxisten lijken dit eigenlijk al zo zeker te weten, dat zij er nauwelijks onderzoek naar verrichten. In de Verenigde Staten deden niet-marxisten als de socioloog C. Wright Mills (The Power Elite, 1956) en de politikoloog William Domhoff (Who rules America, 1967) interessanter onderzoek dan Amerikaanse marxisten ooit deden.
Men kan echter konstateren dat als er iemand het slachtoffer werd van het misverstand dat men door het bestrijden van bepaalde macht, denkt macht als zodanig te bestrijden (10), het Karl Marx is. En voor zover Bertrant Russell in 1938, in zijn *"Power, a new social analysis"* gelijk had met zijn stelling dat 'macht' het sleutelbegrip is van de sociale wetenschappen, zoals energie dat is voor de natuurwetenschappen, dan kan de konklusie niet anders luiden dan dat Marx een slecht socioloog was. Als politikus was hij blijkbaar zo druk bezig met "machtsvorming, machtsverovering en machtsuitoefening dat hij niet zag dat de vijand van het socialisme juist het systeem was dat door dit omgaan met macht' gekenmerkt werd.
Marx' politieke opvattingen vertroebelden zijn sociologies inzicht in meerdere opzichten. De tegenwoordig - terecht - zo belangrijk geachte revolutionaire klassen van boeren en andere 'lompenproletariërs' in de derde wereld konden in Marx' ogen geen goed doen. Zijn analyses van het lompenproletariaat zijn daarom volstrekt waardeloos. Essentiële vragen als: waarom doet het ene deel van het proletariaat wel mee aan de revolutie en het andere niet, of waarom verzet een gedeelte zich er zelfs juist tegen?, blijven bij Marx onbeantwoord, zoals Frank Bovenkerk heeft aangetoond. (11). Bij Marx en Engels is steevast sprake van een foutieve redeneertrant. Marx' centrale stelling dat het lompenproletariaat kontra-revolutionair is wordt voortdurend 'bewezen' door de redenering dat er sprake is van een kontra-revolutie en dus het lompenproletariaat dat gedaan heeft.
Ook het marxistiese paradepaardje, *Das Kapitaal*, schiet in sociologies opzicht ernstig tekort. De in *Das Kapital* ontwikkelde 'objektieve' of liever, objektivistiese, waardenleer ontbreekt het aan een theorie van de klassenstrijd, en dat terwijl een maatschappelijk 'gegeven' als de krachtsverhouding tussen 'kapitaal' en 'arbeid' zeker ook in Marx' ogen de hoogte van het arbeidsloon mede bepalen. Redakteur Engels heeft blijkbaar niets bruikbaars tussen de aantekeningen van Marx kunnen vinden om in het derde (laatste) deel van *Das Kapital* op te nemen. Hoe het ook zij, Karl Liebknechts

Studies over de bewegingswetten van de maatschappelijke ontwikkeling - in 1922 posthuum verschenen (12) waarin dit gegeven wel verwerkt werd, overtreft *Das Kapital* overduidelijk in sociologies opzicht.

Uiteraard is het mogelijk, de beperktheden van een weliswaar belangrijk, invloedrijk maar dóór en dóór 19e eeuws denker als Karl Marx aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Lenin deed het tenslotte ook toen hij probeerde de Russiese revolutie in Marx' model in te passen. 'Marxistiese' sociaal-demokraten schrapten het afsterven van de staat uit de agenda van de geschiedenis en Ché Guevara probeerde een onversneden marxisties-leninistiese proletariese revolutie tot stand te brengen, zij het zonder proletariaat .... Het kan allemaal, maar met Marx' ideeën heeft het allemaal weinig te maken.

De 'marxisten' van de Frankfurter Schule beseften dit aan het eind van de jaren dertig. Zij trokken hun konklusies uit de overwinning van het fascisme in Duitsland en uit de langzaam doorgedrongen berichten over de stalinistiese terreur. Zij lieten de term 'materialistiese maatschappijtheorie' vallen en de groep zou voortaan over 'kritiese theorie' spreken. Bij het ontbreken van een potentiële revolutionaire klasse bleef er als 'praxis' slechts de theorie. Het zou Marcusse op een gegeven moment een verkettering door de Pravda opleveren en Adorno een rode teddybeer van zijn studenten.

De bekende Amerikaanse marxist Paul Sweezy, zou pas in 1979 ontdekken dat er toch ergens wel iets fundamenteels mis zat in het marxisme. Hij bleek ontdekt te hebben dat de door 'proletariese' revoluties omvergeworpen kapitalistiese maatschappijen niet automaties in socialistiese samenlevingen veranderen. Het marxisme verkeerde dus in een krisis, zo stelde hij (13). De Britse marxist G.A. Cohen ziet echter nog steeds geen enkele reden er maar mee op te houden: 'Marxism is an ambitious research programme, with difficulties consequent on its ambition. I do not think a good resonse to the difficulties is to abandon the ambition' (14).

Met 'marxistiese' sociologen zullen we het ook nog wel even moeten doen. Zolang dat 'marxisties' niet meer betekent dan dat men zich, bewust of onbewust, in een 'marxistiese' 'kritiese' traditie plaatst is dat allemaal niet zó erg. Keer op keer blijkt echter dat sommigen het nooit leren. Wolfgang Harich bijvoorbeeld ontdekte enige tijd geleden 'het miljeu' schreef daar een ietwat rommelig boekje *Kommunismus ohne Wachstum* (1975) over, waarin hij marxisme en ekologie tracht te kombineren. Het resultaat: een pleidooi voor een diktatuur van miljeubeschermers ....!

NOTEN

(1) zie M. Grunell en J. Westerbeek v. Eerden, Terug op Marx en verder, in: F. Bovenkerk e.a. (reds), Toen en thans, Maarn 1975, pp. 236 - 246

(2) M. Bookchin, Marxism as bourgeois sociology, in: M. Bookchin, Towards an ecological society, Montreal 1980, pp. 193 - 210.

(3) F. Raddatz (Hrsg.) Warum ich Marxist bin, München 1978.

(4) Le Monde Dimanche, 19 oktober 1980; Ned. vert.: Wending sept. 1981

(5) G. Harmsen, gecit. door Lehning, in G. Harmsen e.a., De aktualiteit van Marx, Den Haag z.j. p. 118.

(6) M. Bakoenin, Over anarchisme, staat en diktatuur, Amsterdam 1976, p. 121.

(7) R. Bahro, Die Alternative, Köln 1977, p. 48.

(8) Trotsky, gecit. door H. Wilde, Trotsky, Baarn 1976, p. 52.

(9) *A. Lehning, Het socialisme van Marx, een als wetenschap vermomde utopie, in: G. Harmsen, e.a. op cit. pp. 109 - 122.*
(10) *Vgl. W. van Dooren, Naar en macht-loze maatschappij, in: De As 59/60*
(11) *F. Bovenkerk, Hoe en waarom Marx en Engels het lompenproletariaat ten onrechte hebben afgeschilderd als een reaktionaire kracht, in: Sociologiese Gids 27 (1980): 3, pp. 191 - 224.*
(12) *Ned. vert. Baarn 1976*
(13) *P.M. Sweezy, A crisis in Marxian theory, in: Monthly Review 31 (1979): 2 (June)*
(14) *G.A. Cohen, Views of Marx in: London Review of Books, May 15, 1980*

MARX EN DE STAAT

Thom Holterman

Hebben anarchisten wat van Marx te leren omtrent een staatsopvatting, die hen welgevallig zou zijn? Deze vraag beantwoord ik ontkennend. Doel van Marx, en zeker van vele zich marxist-noemenden, is verovering van de burgerlijke staat. Altijd wordt daarbij gesteld dat het niet om dat doel op zichzelf gaat. Het is noodzakelijk om er een verder liggend doel mee te bereiken, namelijk het laten verdwijnen ('afsterven') van de staat. We weten inmiddels uit de praktijk dat dit niet zo is. Vele andere zich marxist noemenden zullen zich nu haasten om te betogen, dat het histories verklaarbaar is, dat sommige zaken een bepaalde (van de leer afwijkende) loop hebben genomen. Nog anderen zullen zeggen, dat zekere zich marxist-noemenden geen 'echte' marxisten waren. Kortom, uitvluchten en praatjes genoeg.

Niet ontkend kan worden dat Marx (en Engels) meende het patent te hebben op het 'wetenschappelijk socialisme'. Maar wat heet wetenschappelijk? In hun geval: niet-utopies. Marx (en Engels) baseerden zich op feiten. Juist in dat verband is het verbazingwekkend dat een boek als *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat* (door Engels) kon worden geschreven. Verbazingwekkend omdat in hun tijd nauwelijks in empiriese zin iets bekend was over de primitieve samenlevingen in het verre verleden.
Ondanks dat bouwden zij toch op het onbekende een hele maatschappelijke ontwikkelingsgang. Waar een aantal ontwikkelingsstadia in de maatschappij werden 'ontdekt' ging het dus vooral om spekulatieve aannamen. Geen wonder dat naarmate we meer de te kennen geschiedenis (en zijn ontwikkeling) betreden, meer dan duidelijk wordt hoe ver Marx en Engels er naast zaten.
De diktatuur van het proletariaat (het voorlaatste stadium) werd - hoe onfortuinlijk voor de marxistiese leer - niet in het geïndustrialiseerde West-Europa (waar het volgens de voorspelling had gemoeten) gevestigd, maar in het agra-

riese Rusland. Bovendien bleek het niet de diktatuur van het proletariaat te zijn, maar de diktatuur van de partij en vervolgens van een leidende persoon. De voorspelling luidde vervolgens dat na de vestiging van de diktatuur van het proletariaat de staat zou afsterven, om zo het laatste stadium te bereiken, de klasseloze maatschappij. Wel, daarvan is in de USSR nog niets gebleken (waar wel?).

Het gaat mij er niet om Marx (en (Engels) van alles wat hier fout is gegaan de schuld te geven. Het noopt wel tot een terugbrengen van de proporties van zijn vermeende verdiensten, die zeer tijdgebonden blijken te zijn (welke opvattingen overigens niet?) Namelijk gebaseerd op spekulaties die mogelijk in de 19e eeuw een zekere werkelijkheidswaarde konden worden toegedicht.

Nog in de tijd dat Marx leefde, keerden de Franse vakorganisaties zich af van de voorstellen van Marx. Zij hadden genoeg van wat hij betoogde. De Franse syndikalisten zouden zich op Proudhon baseren, die begreep dat mensen een sterke hang hebben naar zelfbepaling van de arbeidsvoorwaarden, zowel in het direkte produktieproces als in het maatschappelijk komplex.

Dit tesamen betekent geenszins dat in bepaalde opzichten sommige ideeën van Marx over de staat niet gedeeld kunnen worden. Marx had bijv. een instrumentele kijk op de staat dwz dat hij de staat als een apparaat zag in dienst van de heersende klasse.

Deze visie is niet het eind van een probleemreeks voor anarchisten, maar het begin ervan. Wanneer je staat en heersende klasse instrumenteel laat samenvallen, en alleen de heersende klasse variabel (dwz in de plaats van de bourgeoisie treedt het proletariaat) dan blijft de staat als machtsapparaat intakt.

Het kan dus niet gaan om verovering van de staat. Het moet gaan om vernietiging van de staat. Het geschilpunt tussen Marx en anarchisten ligt dus niet in de instrumentele visie op de staat, maar in beschouwingen over een mogelijke vervolgfunktie. Anarchisten hebben steeds op de gevaren gewezen als men de staat bij een machtsomwenteling, in de strijd tussen bourgeoisie en proletariaat, intakt laat. De staat is hier overigens verlengd tot onderdrukkings- en oorlogsmachine: de staat als imperialist naar binnen en naar buiten.

De problemen liggen natuurlijk wel iets genuanceerder en gekompliceerder. De staat is niet het enige konglomeraat van machtsapparaten, en niet alles wat 'staat' wordt genoemd is even verderfelijk. Bovendien is het onjuist de staat als een monoliet te zien. Beter is het te spreken over 'statelijkheid' dwz over eenzijdig bindende gezagsrelaties. En die komen ook voor buiten wat in een enge opvatting 'staat' wordt genoemd. Deze gedachte leeft overigens al zolang er sprake is van een anarchistiese beweging. Neo-marxisten doen echter vaak alsof zij op grond van marxistiese analyses, grondleggers van die gedachten zijn. Neo-marxisten, althans sommigen onder hen, trachten nu in te halen, waarvoor steeds vanuit anarchistiese kringen kritiek op Marx is geweest.

Kritiek op Marx was er dus al tijdens zijn leven, en eveneens van arbeiderszijde. Dat laat ik nu rusten. Instruktiever lijkt het nu eens te kijken naar de kritiek, die 'marxisten' te verduren kregen. Namelijk t.a.v. hun dwaalwegen, in zoverre zij zich van Marx verwijderen. In dit bestek wil ik wijzen op een snijdende verhandeling van Sorel, namelijk op diens *De ontbinding van het marxisme* (1908)

Laat ik voorop stellen dat Sorel niet als de theoretikus van het syndikalisme mag worden gezien. Het syndikalisme, de beweging van de Franse vakorganisaties, leefde reeds tientallen jaren voordat Sorel erover publiceerde. Sorel theoretiseerde over het syndikalisme.

Mede in verband daarmee formuleerde hij een marxisme-kritiek. Rond 1900 opperde hij namelijk fundamentele bezwaren tegen de opvattingen van marxianen, die 'het' marxisme onder de naam 'sociaaldemokratie' tot steunpilaar van de bestaande maatschappij hadden doen verworden. Sorel was met zijn kritiek uit op het redden van Marx uit de handen van de marxianen.

SOREL

Sorel wijst erop dat men de fout in gaat door de politieke partij in een revolutionaire beweging te introduceren. Wat dan gebeurt is dat mensen leiderschap gaan accepteren van mensen, die geheel andere belangen hebben dan zijzelf. De leiders willen mensen best enkele diensten bewijzen, als dat maar op voorwaarde geschiedt, dat de massa's de staat aan hen uitleveren. Met andere woorden, zo betoogt Sorel, het instinkt van de armen om tot opstand te komen, gaat dienst doen als basis voor de formatie van een volksstaat, opgezet door de bourgeoisie. Deze dient daar enerzijds haar belang mee, waar zij haar eigen bestaan weet voort te zetten, terwijl anderzijds kans ziet te verschijnen als de vertegenwoordiger van de arbeidersklasse. De voornoemde volksstaat wordt opgetuigd met een omvangrijke burokratie. De funktionarissen daarvoor worden gerekruteerd uit de burgerlijke klasse, dan wel vormt het scholings- en beloningssysteem mensen om tot een klasse van mensen die andere belangen hebben dat de arbeidende klasse. Dit komplex versterkt de verdediging van de burgerlijke (is kapitalistiese) maatschappij tegen de 'proletariese revolutie'.
Proletariese revolutie staat hier tussen aanhalingstekens. In de tijd dat Sorel zijn verhandeling publiceerde was daar nog kijk op (de revolutie van 1905 had het toenmalige Rusland net geschokt). Voor de huidige tijd mag de nodige twijfel bestaan omtrent het ontstaan van zo'n revolutie in westerse landen. Daarmee wordt niet gesuggereerd dat er geen aanleiding voor fundamentele maatschappijverandering is. De vraag is of 'het proletariaat' de schokbeweging tot die verandering zal inzetten. Dankzij de mechanismen van de sociale volksstaat is 'het proletariaat' zodanig in het maatschappelijk systeem ingegroeid, dat er een inlijving van het proletariaat in de bougeoisie heeft plaats gevonden. Als dit een konstatering is die mede het heden treft, dan dient met te bedenken dat Sorel dit reeds in 1908 opmerkte.
Op zijn manier hield Sorel mensen voor, dat van marxisten in termen van maatschappelijke organisatie en staatsopvatting niets revolutionairs te verwachten is. Integendeel.
De Franse arbeidersbeweging liet zich dan ook niet door Marx, maar door Proudhon inspireren. Men zette een (kon-)federale vakorganisatie op, die van, door en voor arbeiders was. De bedoeling was een eigen maatschappelijke werkelijkheid te kreëren in een veelomvattende zin, zodat men zich niet met de (burgerlijke) maatschappelijke werkelijkheid hoefde in te laten. Dit geheel konform opvattingen van Proudhon, die begreep wat Marx niet begreep. Het proletariaat hunkerde naar zelfbepaling. Het zag, met Proudhon, niets in nationalisatie, waar Marx juist heil van verwachtte. Proudhon stond vernietiging van gecentraliseerde burokratie voor, terwijl Marx zelf bezig was zoiets op te zetten dan de Eerste Internationale uit te werken in een richting waarover de preambule sprak (de bevrijding van de arbeiders is de bevrijding door de arbeiders zelf), werkte hij aan de vernietiging ervan. Liever dan de opvattingen van van Proudhon zich te zien verbreiden, wenste hij dat Bismarck het Franse proletariaat een slag zou toebrengen in de Frans-Duitse oorlog (1870). Reden?

Een overwinning van Duitsland zou tevens een overwinning van de zich op Marx geïnspireerde Duitse sociaaldemokratie betekenen.
Marx kan verweten worden niet onschuldig te zijn aan anti-emancipatoire praktijken en theorieën. Zijn historicistiese materialisme dient daarvoor als theoretiese grondslag. Historicisme staat hier voor een opvatting die de ontwikkeling van het maatschappelijk leven als onderworpen ziet aan onontkoombare wetmatigheid, die doen lijken alsof de toekomst voorspelbaar is. De historiese zelfwerkzaamheid maakt het nauwelijks nodig dat men zelf handelend optreedt. En waar voor 'sturing' van die historiese zelfwerkzaamheid enige organisatie nodig is, kan dit het best straf en volgens geijkte patronen geschieden, bijv. naar de wijze waarop de roomse kerk, de fabriek of de staat is georganiseerd. Tolereer de knapsten, de vastberadensten en de sluwsten aan de top; maak een partij-organisatie tot een ijzeren burokratie. En ga vervolgens over lijken!
Het is dus helemaal niet zo vreemd dat Marx niet expliciet een specifieke staatsopvatting heeft ontwikkeld. Hij viel namelijk terug dwz, hij kon terug vallen, op de bestaande staat, omdat hij daar enerzijds profijt van meende te kunnen hebben. Daarom had hij veel op met het Duitsland van Bismarck. In dit verband is het niet opmerkelijk dat wel eens van 'bismarxisme' wordt gesproken. Anderzijds kon hij menen, op grond van zijn historicistiese opvatting, dat de staat een noodzakelijk maar vergankelijk instituut was. Waarom systematies over iets uitweiden, als het na verloop van tijd volstrekt passé zal zijn? Marx heeft dus niet alleen niets uitgebreid-systematisch over de staat gezegd, hij kón dat, om systematiese redenen ook niet doen.

HET FILOSOFEREN VAN MARX

Wim van Dooren

Marx heeft op tal van gebieden gewerkt; hij heeft een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis en tot op heden invloed uitgeoefend. Toch kan men nu zeggen, dat zijn betekenis vooral histories is en zijn standpunt verouderd. Ik zal mij beperken tot het terrein van de filosofie en nagaan, of enige positiekeuze van Marx vandaag nog relevant is. Daartoe moet eerst zijn relatie tot Hegels filosofie aan de orde komen en vervolgens zijn houding tegenover zijn tijdgenoten.

Het is bekend, dat Marx niet rechtstreeks door Hegel is beïnvloed, maar via Hegelleerlingen als Feuerbach en andere 'links-hegelianen'. Na Hegels dood in 1831 was er een aktieve kring van revolutionair gezinde filosofen in Berlijn, die Hegels ideeën als uitgangspunt namen voor hun kritiek op godsdienst en maatschappij. Toen Marx in 1836 in Berlijn kwam studeren, sloot hij zich bij hen aan, omdat hij zich tot Hegels filosofie aangetrokken voelde, na een aanvankelijke afkeer ervan. Tot deze kring behoorde o.a. Bruno Bauer, met wie Marx bevriend raakte en tegen wie hij later een felle aanval richtte. Deze radikaliseerde Hegels filosofie naar een atheisties standpunt, waarmee Marx instemde. Het aanvankelijke bezwaar tegen Hegels systeem als zijnde te rationalisties-spekulatief komt later bij Marx weer op, zeker als Feuerbach zich in 1839 openlijk van Hegel afwendt. Naar Feuerbachs idee wordt de konkrete, empiries-zintuiglijke mens teveel verwaarloosd in Hegels systeem; juist deze individuele mens zou uitgangspunt van de filosofie moeten zijn. Marx is geheel onder de indruk, maar gaat nog een stap verder in zijn eigen Hegelkritiek: ook en juist de maatschappijvisie van Hegel moet worden bestreden, omdat deze niet radikaal genoeg is en als steun voor het establishment kan dienen.

Marx mist dit maatschappij-kritiese aspekt ook bij alle Hegelleerlingen en Hegelkritici; ze blijven volgens hem te veel in het gevestigde kader steken. Niettemin vindt Marx het de moeite waard om stap voor stap in detail Hegels rechts- en staatsfilosofie te bespreken en te bekritiseren. Dit betekent automatisch een grote gebondenheid aan Hegels filosofie. Bovendien neemt Marx zodanige principiële uitgangspunten en methodieken van Hegel over, dat het bijna lijkt alsof hij alleen maar een aanvulling of op bepaalde punten een andere invulling geeft. Of geeft hij een omkering, zoals hij zelf herhaaldelijk suggereert?

Voor Marx is de Hegelse filosofie *de* filosofie van zijn tijd, of men het er nu wel of niet mee eens is. Wie in de aktualiteit denkt en handelt, moet wel van de aanwezige Hegelse filosofie uitgaan. Als Hegels filosofie het 'begrip' van zijn tijd is, of als, anders gezegd, Hegels filosofie kan dienen om de eigen tijd te begrijpen, dan moet dit nu aangevuld worden met handelen; alléén begrijpen kan alles verzoenen en de noodzaak tot verandering afremmen. Zo kan Hegels analyse een konservatieve en legitimerende funktie hebben. Bovendien is het (filosofiese) begrip naar Marx' opvattingen een verwijdering uit de situatie, ofwel een vervreemding ervan.

Het lijkt bij Hegel alsof de filosofie het toppunt van de menselijke ontwikkeling is, die door vervreemdingen heen tot stand is gekomen; voor Marx moet evenwel deze vervreemding ook nog worden overwonnen. Ironies schrijft hij, dat uit Hegel zou volgen: "mijn ware menselijke bestaan (is) mijn *filo-*

sofies bestaan.". De stap verder, die moet worden gedaan lijkt zó ingrijpend, dat die niet als alleen maar een aanvulling, maar zelfs als een omkering kan worden beschouwd. Marx zinspeelt ook inderdaad verschillende malen op opmerkingen, wanneer hij Hegel de werkelijkheid laat verklaren vanuit de idee, de logika of de theorie, waar Marx dit andersom doet. Hegel zou de mens uit de staat en de politiek uit de logika verklaren; Hegel 'subjektiveert' achteraf de idee - Marx wil dit omdraaien, en de staat uit de mens afleiden, de logika van de politiek achterhalen en de idee uit het subjekt begrijpen.
Marx ziet daarbij over het hoofd, dat bij Hegel die 'omgekeerde' beweging al had plaatsgevonden, vóórdat de idee enz. als uitgangspunt kon gaan dienen. Ook houdt hij er geen rekening mee, dat er bij Hegel heel veel verschillende bewegingen plaatsvinden, zodat in een bepaald opzicht inderdaad de filosofie het einde van een ontwikkeling is, maar in een ander opzicht juist weer het begin van een andere reeks: de geest slaat om in de natuur als zijn anderszijn.

DIALEKTIEK

De ontwikkelingen worden dialekties opgevat, zowel bij Hegel als bij Marx; toch stelt Marx in de tweede voorrede tot 'Het Kapitaal', dat hij de dialektiese methode anders hanteert. Volgens zijn zeggen staat de dialektiek bij Hegel "op zijn kop". Men moet hem omdraaien, om de rationele kern in het mystieke omhulsel te ontdekken. Wat moet er nu gebeuren, omkeren of tot in de kern doordringen? Wanneer we konstateren hoe Marx zelf dialekties te werk gaat, dan is van geen van beide sprake; in feite gaat het om een andere invulling van de methode - Marx gaat materialisties te werk, dwz ziet de materie als drijvende kracht, waartegenover Hegel het proces als geestelijk, vauit de idee beschouwt. Wanneer we dan ook nog konstateren, dat Hegel in bepaalde opzichten zeker ook "materialisties", dus vanuit de materie opereert, dan blijft als enige verschil tussen Hegel en Marx over, dat de laatste zijn filosofie en methode tot een veel kleiner gebied beperkt dan Hegel. Het nieuwe van Marx is dus de beperking - of zich dààrin "de meester toont"?
In de beperking gaat Marx zich bovendien nog verder vastleggen op bepaalde begrippen en procédees en heeft hij de neiging een systeem te formeren, dat dan inderdaad later door Engels en zeker door het marxisme-leninisme is gefixeerd. Dan is de dialektiek geheel verwonden tot een vast schema, en vaak tot een woordenspel, waarin men hetzelfde met andere woorden ingewikkelder zegt. Zo zou men kunnen stellen, dat ook 'Het Kapitaal' evengoed in een ander 'vakjargon' geschreven had kunnen worden dan in het toen (toevallig) aktueel-dialektiese. Voor werkelijke dialektiek moeten we bij Hegel en bij andere door Marx aangevallen hegeliaanse denkers zijn.
Waarom Marx op zo'n vijandige manier iedereen heeft menen te moeten aanvallen, die hij als zijn tegenstander beschouwde, is misschien psychologies te verklaren, een teken van filosofiese diepgang is het zeker niet. Dit klemt te meer, als we merken, dat het Marx in de eerste plaats erom ging anderen te treffen en niet om een zaak tot helderheid te brengen. Het advies van Hegel om in een diskussie met een ander juist op diens sterkste kant in te gaan om tot waarheid te kunnen komen, is door Marx zeker niet opgevolgd. Integendeel, hij probeert juist de ander met stoten onder de gordel te vloeren. Dit geldt Bauer, Stirner, Strauss, maar evengoed de anarchisten Proudhon en Bakoenin.
Als het er trouwens om zou gaan, dat de filosofie handelend moet optreden en de theorie prakties moet worden,

dan gaat dit eerder op ten aanzien van Proudhon en Bakoenin, en nauwelijks ten aanzien van Marx zelf: terwijl zij revolutionair aktief waren, trok Marx zich terug in zijn studies voor "Het Kapitaal".

Het is hier niet de plaats om alle polemieken van Marx met anderen te bespreken; als symptomatiese voorbeelden wil ik alleen nog even op de relaties tot Proudhon en Bakoenin ingaan. Misschien is wel het grootste verschilpunt tussen deze twee en Marx, dat zij normatief te werk gingen en zich lieten leiden door morele principes als gerechtigheid en vrijheid. Marx pretendeerde daartegenover een zakelijk-wetenschappelijk onderzoek te bedrijven en verweet de anderen onwetenschappelijkheid. Ook al had Marx gelijk gehad met dit verwijt, dan nog hebben wij er nu niets meer aan, want ook Marx' eigen wetenschappelijke positie is nu zeker verouderd, zowel naar inhoud als vorm. Daartegenover staat, dat een morele inspiratie als zodanig niet verouderen kan.

Het dialektiese gezichtspunt is door alle drie van Hegel overgenomen; zowel Proudhon als Marx hebben dit systematisch doorgevoerd en in hun systeem vastgelegd. Proudhon schreef zijn *Système des Contradictions* met als ondertitel *Philosophie de la misère* waarop Marx met zijn *Das Elend der Philosofie* reageerde. In plaats van de verschillen te beklemtonen zou men er beter aan doen te konstateren, dat in beide gevallen een voorgegeven schema op feitenmateriaal wordt toegepast. Bakoenin daarentegen ging levens-dialekties te werk zonder vaste schema's te hanteren en zonder tot omvattende systemen te komen, maar met blijvende aandacht voor optredende tegenstellingen.

Résumerend wil ik stellen, dat Marx' positie zeer tijdgebonden was, en de blijvende waarde ervan niet van hem, maar van Hegel afkomstig is. Voor de morele en dialektiese inspiratie kunnen we trouwens beter bij anderen dan bij Marx terecht.

REDAKTIONEEL

Met ingang van deze, elfde, jaargang verschijnt De As als kwartaaltijdschrift. In plaats van zes afleveringen als voorheen zal De As dus vier afleveringen per jaar tellen. Iedere aflevering omvat circa 40 bladzijden. De prijs van een los nummer hebben we aangepast. De As nr. 62, die rond 1 juli verschijnt, zal gewijd zijn aan de Nederlandse anarcho-socialist Bart de Ligt (1883 - 1938).

MARX EN DE VROUWEN

Machteld Bakker

"Mijn vrouw is helaas bevallen van een dochter en niet van een garçon", schrijft Karl Marx op 2 april aan zijn vriend Friedrich Engels. Dat Marx geen sexisties steekje laat vallen, blijkt uit opmerkingen van dezelfde strekking in verschillende andere brieven: "Terwijl gisteren mijn vrouw van een bonafide traveller - helaas of the sex pas exellence - bevallen is. Wanneer het een mannelijk wezen geweest was, zou de zaak eerder marcheren". Op 29 april 1881 schrijft hij: "...ik van mijn kant, geef de voorkeur aan 'het mannelijke geslacht' bij kinderen ..." (1) Karl Marx, wiens naam en werk onverbrekelijk zijn verbonden met de wetenschappelijke literatuur die de socialistiese vrouwenbeweging het afgelopen anderhalve decennium heeft opgeleverd, was zelf bij uitstek een vrouwonvriendelijk mens.

In 1836 verlooft hij zich met Jenny von Westphalen, maar vervolgens laat hij zich zeven jaar weinig aan haar gelegen liggen. Als Jenny met haar moeder in Bad Kreuznach woont, bezoekt hij haar slechts zelden en "de keren dat hij dat deed, ging hij liever met de eveneens in Bad Kreuznach logerende Bettina von Arnim wandelen" (2) Tenslotte komt het er dan toch van om te trouwen, maar een plezierig huwelijksleven werd het zeker niet. Marx gedroeg zich als een bekrompen huistiran, die zijn vrouw uitputte met de ene zwangerschap na de andere en dat soms nog onder erbarmelijke omstandigheden als gevolg van zijn volstrekt egoïstiese gedrag. De weigering om ooit een beroep uit te oefenen leidt af en toe tot financiële nood. Niet altijd kan de huur worden betaald en zo kan het Jenny overkomen dat ze, in Londen, zonder pardon met vier kleine kinderen de straat op wordt gezet. Altijd kwam er wel weer een oplossing, maar vaststaat dat Jenny meer dan eens met haar "van koude bibberende kinderen" op de kale grond heeft moeten liggen (3).
Wie zich verdiept in het persoonlijk leven van Karl Marx kan niet anders dan tot de konklusie komen, dat Marx een verachting aan de dag legde voor het vrouwelijke. Dat er dan toch een marxisties-feminisme is kunnen ontstaan heeft uiteraard niets met de *mens* Marx te maken, maar alles met zijn *werk*: vrouwen probeerden de marxistiese analyse van klasse-onderdrukking toe te passen op de (onderdrukte) positie van vrouwen. Wanneer duidelijk kon worden waar precies de wortels van die onderdrukking verankerd lagen, zou het kwaad inderdaad bij de wortel kunnen worden aangepakt en was er zicht op de uiteindelijke bevrijding van de vrouw.

MARXISTIESE THEORIE

De eerste vijand die opdook en die verslagen moest worden, was het kapitalisme. Vrouwen speelden bij het instandhouden van dit systeem een sleutelrol, waar het ging om de reproduktie van de arbeidskracht van de arbeiders, hun man dus. Die kreeg loon om voedsel, kleding, behuizing etc. te kopen om zich in stand te houden, maar voedsel moet worden bereid, kleding gewassen, gestreken, versteld en een huis moet worden gepoetst. Omdat gewoonlijk vrouwen deze werkzaamheden verricht(t)en, werd duidelijk dat vrouwen juist door dat huishoudelijke werk, door hun zorg

om de reproduktie van de arbeidskracht van hun man, een hoofdrol speelden in het kapitalistiese spel dat tot meerwaarde en dus tot meer kapitaal leidt. En die uiteindelijke meerwaarde was voor de kapitalist des te groter, omdat de vrouwelijke zorg nu eenmaal niet met loon wordt betaald.
Het klonk aannemelijk, maar al snel kwamen vrouwen er achter dat ze met dit inzicht niets opschoten want van alle kanten kwamen (feministiese) antropologen met verhalen van samenlevingen waarin vrouwen evenzeer werden onderdrukt, maar die toch persé niet kapitalisties konden worden genoemd.
Maar Marx had nog meer gezegd. En wel, dat de waaedebepaling van de arbeidskracht een *histories* en *zedelijk* element in zich draagt. Gesteld werd, dat dit histories en zedelijk element het hele gebied bestreek van sexe, sexualiteit en sexe-onderdrukking. Een nieuw onderzoeksterrein bood zich aan: het analyseren van de sexe-onderdrukking.
Het was Friedrich Engels die in zijn *De oorsprong van het gezin, van dè partikuliere eigendom en van de staat* zinnige gedachten over dit onderwerp ontwikkelde. Engels ziet de sexe-onderdrukking als een element waar vroegere maatschappijvormen het kapitalisme mee hebben opgezadeld en hij stelt dat de verhoudingen tussen de sexen kunnen en moeten worden onderscheiden van de produktieverhoudingen.
Kate Millett was de eerste die de gedachten van Engels verder uitwerkte in haar *Sekse en macht* (4). Zij voerde het woord *patriarchaat* in om sexe-overheersing te onderscheiden van klasse-overheersing en maakte duidelijk dat ook wetenschap, religie en mythe, lijf en sexualiteit strijdterrein zijn van dit patriarchaat.
Een paar jaar later verscheen het werk van Shulamith Firestone, *De dialektiek van de sekse* (5). Volgens haar was de kern van vrouwenonderdrukking gelegen in het puur biologiese feit dat vrouwen kinderen baren en opvoeden. Ook zij legde de nadruk op het patriarchaat en wees bovendien op de kracht van de ideologie van de romantiese liefde.
De derde vrouw die de door Engels voorgestelde scheiding tussen sexe- en klasseonderdrukking uitwerkte, was Juliet Mitchell. In haar analyse van het gezin ziet zij de problematiek rond biologiese reproduktie en sexualiteit totaal los van die andere problematiek, van loon- of huishoudelijke arbeid. Haars inziens zijn in het moderne gezin vier strukturen samengekomen: de reproduktie van de kinderen, de regulering van sexualiteit, de socialisatie en het huishoudelijk werk. Zij ziet het huishouden en de reproduktie als twee afzonderlijke kategorieën, die elk om eigen oplossingen vragen. Mitchell verzet zich dan ook tegen het radikaal-feministiese kamp en met name tegen leuzen als "weg met het gezin".
Samenvattend kan gezegd worden dat het socialisties-feminisme nu twee vijanden had te verslaan: het kapitalisme èn het patriarchaat. Van meet af aan is er verschil van mening geweest over wat de beste strijdmethode zou zijn. Sommige vrouwen zagen uitsluitend heil in het "binnendringen" van de mannenbolwerken, de harde politiek; anderen kozen voor het in kleine groepjes van enkel vrouwen bezig zijn met de vraag: hoe de zaken te keren? Daarbij kwam nog de diskrepantie tussen theorie en praktijk.
Met name de theorieën van Firestone en Millett leidden er toe, dat vrouwen zich met praktiese zaken gingen bezighouden, die veelal worden aangeduid met de term "lijfwerk". De strijd voor lijfwerk - vrouwenmishandeling, verkrachting, porno, de pil in het ziekenfonds etc - eist lange tijd zó de aandacht op, dat de theorieën (hoewel uitgangspunt) òfwel in het vergeetboek raakten, òfwel werden aangevoeld als tekortschietend. Ingezien werd, dat de marxisties-feministiese theorie aan het

zelfde manko leed als het marxisme zelf: geen historiese theorie over de reproduktie van de menselijke soort en de verhoudingen waarbinnen die plaatsvindt.
Overigens was het Marx (of Engels) nauwelijks kwalijk te nemen, dat zij met geen woord over deze materie hadden gerept. Zij ontwikkelden hun gedachten in het midden van de negentiende eeuw, toen de gevolgen van de industrialisatie voor de positie van vrouwen nog maar net enige vorm begonnen te krijgen: scheiding tussen het openbare leven (het werk) en het privéleven, het ontstaan van een persoonlijk beleven van de privésfeer etc. Marxisten zagen lange tijd de interesse in de persoonlijke sfeer als iets burgerlijks, dat paste bij het burgerlijke (kapitalistiese) gezin. Aan verkrijgen van werkelijk inzicht in de positie van vrouwen, werd dus al helemaal niet gedacht, ook niet door Marx en Engels, die tenslotte echte negentiende eeuwers waren. De minderwaardigheid van vrouwen was histories bepaald, dachten zij. De onderdrukking van de vrouw door de man, was de eerste onderwerping van de mens door de mens en deze onderdrukking leverde het model op voor alle latere uitbuitings- en onderdrukkingsvormen. Het marxisme, als oplossing voor het vrouwenvraagstuk leek zijn grenzen bereikt te hebben.

VAN MARX NAAR FREUD

Intussen was er een hernieuwde belangstelling ontstaan voor de psycho-analyse. Aanvankelijk had de vrouwenbeweging de psycho-analyse afgewezen, omdat die er volgens haar op uit was, mensen in konventionele, sexuele keurslijven te persen. Vooral van de kant van lesbiese vrouwen was de strijd tegen Freud fel. Een herbezinning op de psycho-analyse ontstond het eerst in Engeland, door het verschijnen van Juliet Mitchells *Psychoanalysis*. Zij wees er op, dat in de diskussie over reproduktie eigenlijk nooit aandacht werd besteed aan de reproduktie van vrouwelijkheid en mannelijkheid in elke generatie, en aan de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen dat gebeurt.
Een terugkeer dus naar Freud. Een terugkeer naar de psychoanalyse, die immers een unieke verzameling begrippen bevat, die het mogelijk maakt mannen, vrouwen en sexualiteit te begrijpen, maar die vooral mechanismen blootlegt, waardoor de sexen worden verdeeld en gedeformeerd.
Hoe groot de belangstelling voor Freud enige tijd ook was, de marxistiese analyse bleek toch niet afgedaan te hebben, Integendeel, zij wordt juist weer uit de kast gehaald om haar samen met de uitkomsten en verworvenheden van de psycho-analyse (alsmede van de antropologie) te verweven tot een nieuwe synthese, die misschien, doordat die *alle* aspekten van vrouwenonderdrukking bevat, een werkelijke aanzet kan geven tot bevrijding. In haar interessante artikel *De handel in vrouwen* (6), doet Gayle Rubin zo'n poging het marxisme te verenigen met de psychoanalyse. Dat Engels. *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat* nog niets van zijn aktualiteit heeft verloren, (althans voor de socialistiese vrouwenbeweging) blijkt wel uit het slot van haar artikel, waarin zij oproept tot het schrijven van een nieuwe versie van Engels' werk, waarbij rekening zal moeten worden gehouden met alle nieuw verworven inzichten, uiteraard ook die van de psycho-analyse.
Of vrouwen iets te verwachten hebben van die nieuwe synthese, van het driemanschap Marx, Engels en Freud, is natuurlijk de vraag. Vaststaat, dat de relatie tussen de vrouwenbeweging en het marxisme een bijzonder hechte is. Marx in de greep van vrouwen. " ... Ik van mijn kant, geef de voorkeur aan 'het mannelijk geslacht' bij kinderen, had Marx geschreven. Het kan niet anders of de bekrompen huistiran, de

victoriaanse verachter van al het vrouwelijke, moet zich omdraaien in zijn graf.

NOTEN:

(1) *Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, Berlijn, 1956, resp. dl. 27 p. 229. dl. 28 p. 423 en dl. 35 p. 186.*
(2) *Fritz J. Raddatz, Karl Marx, Een politieke biografie, Baarn 1976, p. 44.*
(3) *Raddatz, p. 143.*
(4) *Kate Millett, Sekse en macht, Amsterdam 1975.*
(5) *Shalamith Firestone, De dialektiek van de sekse, Amsterdam 1978.*
(6) *Gayle Rubin, De handel in vrouwen in: Socialisties-Feministiese Teksten 4, Feministische Uitgeverij Sara 1980.*

LITERATUUR:

Joyce Outshoorn, De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en reproduktie, Socialisties-Feministiese Teksten 4, Feministische Uitgeverij Sara, 1980.
Joyce Outshoorn, Marx en Engels kijken naar de vrouwen - een feministiese kritiek, Te Elfder Ure, nr. 20.

HET ANARCHISME NA DE DOOD VAN MARX

Hans Ramaer

(1) Zoals bekend beschouwde Marx het anarchisme als een 'primitieve' protestbeweging tegen het kapitalisme. Mèt het voortschrijden van scholing, urbanisering en industrialisering zou het anarchisme uiteindelijk verdwijnen, terwijl in dit moderne kapitalisme een leidende rol voor het industrieproletariaat was weggelegd. Hele generaties marxisten hebben deze visie op het anarchisme (en syndikalisme) in verscheidene toonaarden herhaald. Kenmerkend voor dit soort opvattingen is bijvoorbeeld hetgeen de historikus Jan Romein in zijn in 1967 verschenen studie 'Op het breukvlak van twee eeuwen' opmerkt over het anarchisme, zoals zich dat rond 1900 manifesteerde.

Romein stelt dat anarchisme en syndikalisme (tijdelijk) sukses hadden in Zuideuropese landen als Spanje, Italië en ook Frankrijk, omdat de staat en het kapitalisme er nog in een ontwikkelingsstadium verkeerden, dat de Westeuropese landen al achter de rug hadden. Vandaar ook dat in West-Europa het 'verouderde' anarchisme niet opgewassen bleek tegen de sociaaldemokratie. Alleen marxisten zal een dergelijke wetmatige, monokausale, verklaring voor het ontstaan en het verloop van het anarchisme in Europa en Amerika bevredigen.
In dit artikel wil ik niettemin proberen om aan de hand van enige literatuur nader in te gaan op de mogelijke aanwezigheid van specifieke omstandigheden, die een voorspoedige ontwikkeling van anarchistiese bewegingen begunstigd hebben. Vertrekpunt daarbij is Spanje. Omdat dit het enige land ter wereld is, waar het anar-

chisme zich tot een massale beweging ontwikkelde, hebben nogal wat historici van het anarchisme, en ook anderen zich met deze unieke positie van de Spaanse anarchisten bezig gehouden. Hun verklaringen van het sukses van anarchisme en syndikalisme kunnen dan ook dienen om een algemeen kader te ontwikkelen.

(2) Romero Maura onderscheidt een vijftal verklaringen voor het fenomeen dat het anarchisme zich nergens tot een zo sterke sociale beweging ontwikkelde als juist in Spanje. Ten eerste is er de groep verklaringen die aan socio-economiese omstandigheden een doorslaggevende betekenis toekent. Volgens die opvattingen zijn het faktoren als de hoge graad van analfabetisme van het Spaanse volk, de feodaal georganiseerde agrariese produktie met name in Andalusië, en de beperkte omvang van de industrie in Catalonië, die de opkomst en het sukses van het anarchisme verklaren. Nog afgezien van het feit dat die omstandigheden in het geheel niet als specifiek Spaans zijn te beschouwen, omdat ze ook elders voorkwamen, stelt Romero Maura dat er geen aanwijzingen zijn dat een bepaald nivo van industrialisering anarchistiese en syndicalistiese bewegingen een gunstig klimaat zou bieden. Verder wijst hij erop dat op het Spaanse platteland niet ieder de zijde van het anarchisme koos en dat ook de sociaaldemokraten suksessen boekten.

Een tweede kategorie van verklaringen is die, waarbij het gebrek aan (politieke) demokratie in Spanje als beslissend voor het sukses van het radikale anarchisme in plaats van gematigder sociale bewegingen wordt gezien. Het gebrek aan vrijheden wordt in die visie opgevat als een gunstige voedingsbodem voor een sociale beweging die individuele vrijheden centraal plaatst. Romero Maura is van mening dat deze verklaring niet voldoet, omdat het anarchisme alleen in situaties gedijde, waarin ook gematigder politieke alternatieven voor verzet voorhanden waren. Een derde kategorie van verklaringen richt zich op de gedesilussioneerdheid van het Spaanse volk onder de liberale konstitutie die in de praktijk weinig verandering in de machtsverhoudingen bracht. Spanje was één van de eerste landen in Europa waar algemeen kiesrecht (voor mannen) werd ingevoerd en mogelijk kan dit tot frustrerende ervaringen hebben geleid. Maar Romero Maura wijst erop dat het anarchisme en syndikalisme weliswaar rond 1900 suksesvol waren, maar dat ze zich eerst na 1931, tijdens de parlementair-demokratiese periode van de Tweede Republiek, tot sociale bewegingen van invloedrijke betekenis ontwikkelden. Een politieke Verelendungstheorie lijkt daarom weinig te verduidelijken. Ook de vierde kategorie, waarbij het streven naar regionale autonomie en zelfs separatisme door de burgerij, met name in Catalonië als verklaring wordt gepresenteerd, vindt bij Romero Maura geen ondersteuning. Hij stelt dat ook in streken waar een dergelijk burgerlijk nationalisme ontbrak anarchisten toch suksessen boekten met hun opvattingen over zelfbeheer en verzet tegen centraal gezag.

Verklaringen die de unieke positie van het anarchisme in Spanje aan de Spaanse volksaard toeschrijven vormen de vijfde en laatste kategorie. Faktoren als romanties-individualisme, temperament, trots en zelfsrespekt zouden een gunstige voedingsbodem voor het anarchisme zijn geweest, maar ook deze opvattingen worden verworpen omdat volgens Romero Maura daarmee niet verklaard wordt dat de Spaanse burgerij in grote meerderheid geenszins voor het anarchisme koos. Tegenover deze uiteenlopende verklaringen stelt Romero Maura dat de weerklank van het anarchisme en syndikalisme begrepen moet worden vanuit die bewegingen zelf. Kort samengevat komt die

BOEKHANDELS

In onderstaande boekhandels is De As verkrijgbaar of te bestellen:

ALKMAAR:
Portaal, Hekelstraat 11 (072-126937)

AMERSFOORT
Linkse boekhandel, Zuidsingel 45 (033-753666)

AMSTERDAM
Fort van Sjakoo, Jodenbreestraat 24 (020-258979)
Van Gennep, Nes 128 (020-247035)
Walter Rodney boekhandel, 1e Laurierdwarstraat 13 (020-235444)
Linkse boekhandel Bijlmermeer, (020-900608)

ARNHEM
De Rooie Arnhemmer, Bovenbeekstraat 3 (085-514831)

BERGEN OP ZOOM
Vrije Boekhandel, St. Catharinaplein 2

BREDA
De Geus, Haagdijk 142 (076-223019)
Vrije Boekhandel, Veemarktstraat 40 (076-145491)

DELFT
Wereldwerkplaats, Vrouwenrecht 3 (015-142823)

DRACHTEN
De Openbaring, Oud Ambacht 159

EINDHOVEN
De Mol, Jan van Lieshoutstraat 12 (040-447082)

ENSCHEDE
De Zwarte Nachtschade, Walstraat 14 (053-306768)
Michon, Haaksbergerstraat 42 (053-318797)

's GRAVENHAGE
De Grote Leegte, Buitenom 216 (070-806936)
Ruward, Noordeinde 122 (070-658755)

GRONINGEN
Slagerzicht, Folkingestraat 10 (050-181238)

HAARLEM
Agora, Zijlstraat 100 (023-313182)

HEERLEN
Feijen, Honigmanstraat 43 (045-715074)

's HERTOGENBOSCH
Den Duvel, Vughterstraat 107 (073-135107)

LEIDEN
Manifest, Hooglandse Kerkgracht 4 (071-125691)

LEEUWARDEN
Rood Geboekt, Nieuweburen 122a (058-152632)

MAASTRICHT
De Tribune, Kapoenstraat 3 (043-51978)

NIJMEGEN
De Oude Mol, van Broeckhuysenstraat 48 (080-221734)
De Klinker, Pomtanusstraat 20-22 (080-229838)

ROERMOND
Calliope, Heilige Geeststraat 23 (04750-17284)

ROTTERDAM
Van Gennep, Oude Binnenweg 131 (010-330592)
Raketbasis, P. de Hoochstraat 76 (010-256090)
Boekwerk, Burg. Hoffmanplein 10 (010-131170)

SITTARD Katastrofe, Putstraat 22 (04490-24803)

TILBURG
Vrije Boekhandel, Heuvelstraat 139 (013-435944)

UTRECHT
De Rooie Rat, Oude Gracht 65 (030-317189)

VENLO
Antartica, Dominicanenstraat 6 (077-43938)

VLAARDINGEN
Rood Vlaardingen, Weeshuisplein 16 (010-348235)

WAGENINGEN
De Uitbuyt, Chruchillweg 1 (08370-20855)

ZAANDAM
Utopia (075-283384)

ZWOLLE
De Bonte Hond, Diezerstraat 82a (05200-20164)

opvatting erop neer dat de Spaanse anarchisten er als enigen ter wereld in slaagden om organisatoriese koncepten te ontwikkelen, die zowel bij belangrijke delen van de arbeidersklasse weerklank vonden, alswel een revolutionair élan kontinueerden. Het Spaanse anarchisme was een volksbeweging met leiders die uit de arbeidersklasse afkomstig waren en in staat bleken een sociaal-revolutionaire verwachting levend te houden.

(3) Sociaal-ekonomiese faktoren kunnen geenszins volledig verklaren waarom het anarchisme juist in Spanje zoveel weerklank vond, maar ze zijn naar mijn mening te belangrijk om er niet meer aandacht aan te besteden dan Romero Maura doet. In de literatuur treft men immers overeenstemming aan over de invloedrijke betekenis van de sociaal-ekonomiese omstandigheden op het Spaanse platteland. In zijn van 1943 daterende standaardwerk geeft Brenan materiaal om de stelling te staven dat het 19e eeuwse Spanje een relatief onderontwikkeld en geisoleerd deel van het Europese kontinent was. Hobsbawm sluit zich met betrekking tot zijn onderzoek van het Andalusiese dorp Casa Viejas bij deze opvatting aan.

Rond 1900 was zeker 70 procent van de Spaanse bevolking werkzaam in de landbouw en hadden zelfs industrie-arbeiders vaak nog nauwe kontakten met de dorpen waaruit ze afkomstig waren. Aan die situatie was echter een ingrijpende verandering vooraf gegaan. In de 19e eeuw had de invoering van kapitalistiese, sociale en juridiese verhoudingen de grondslag gelegd voor de steeds opvlammende rebellie van de arme plattelandsbevolking. Eeuwenoude tradities van kollektief grondgebruik en van solidariteit binnen de dorpsgemeenschap die een minimum aan economiese en sociale zekerheid verschaften, moesten plaats maken voor een absoluut eigendomsrecht van de grootgrondbezitter en marktgerichte produktie, beide kenmerkende aspekten van modernisering. Tot deze veranderde levensomstandigheden behoorde ook de opbouw van een staatspolitieapparaat, de guardia civil, die tot taak kreeg de oppositie van de kleine boeren en landarbeiders te breken.

Het was dus niet het industrialiseringsproces dat in Spanje mede de fundamenten legde voor een sociaal-revolutionair verzet, dat wel met boerenanarchisme wordt aangeduid, maar het proces waarbij feodale verhoudingen in kapitalistiese transformeerden. Het lijkt dan ook niet verwonderijk dat een deel van de Spaanse plattelandsbevolking, beroofd van geinstitutionaliseerde vormen van solidariteit bij het anarchisme met zijn pleidooi voor kommunaal zelfbeheer en lokale autonomie steun zocht.

Welke te veralgemenen konklusie kan uit de situatie in Spanje getrokken worden? Ik denk dat speciaal in perioden van socio-economiese transformatie, waarbij oude zekerheden verdwijnen en nieuwe worden gezocht, een sociale beweging als het anarchisme aantrekkingskracht te bieden heeft. De omstandigheden kunnen echter verschillen naar tijd en plaats. Behalve de hiervoor genoemde situatie op het Spaanse platteland in de tweede helft van de 19e eeuw, kunnen als voorbeelden ook het in diezelfde periode oplaaiend anarchisties getinte verzet in sommige delen van Italië vermeld worden, alsmede de boerenbeweging die in Rusland en in Mexico van zich deden spreken. Anderssoortige transformaties hebben evenzeer het anarchisme begunstigd. Daarbij valt te denken aan de zelfstandige horlogemakers in de Jura gedurende de laatste decennia van de 19e eeuw, maar ook aan de ongeschoolde emigranten die rond 1900 gedwongen waren om in de grootindustrieën van de Verenigde Staten en enkele Zuidamerikaanse landen een nieuw bestaan op te bouwen. Tegelijkertijd vond het anarchisme

overigens aanhang onder Amerikaanse mijnwerkers en bosarbeiders die hun traditionele vrijheden bedreigd zagen.
Een ander sociaal-economies aspekt dat bij Romero Maura naar voren komt is een mogelijk verband tussen een bepaald nivo van industrialisering en het sukses van anarchistiese en syndikalistiese bewegingen. In zijn studie van het anarchisme in Rusland merkt Avrich op dat het syndikalisme zijn aanhang vond onder arbeiders in moderne industrieën en in de transport- en kommunikatiesektor. In Noord- en Zuid-Amerika steunde het syndikalisme juist op ongeschoolden. De populaire hypothese dat het syndikalisme, zoals zich dat rond de eeuwwisseling begon te manifesteren, in het bijzonder weerklank vond onder ambachtslieden en arbeiders in de traditionele, kleinschalige nijverheid is daarom niet houdbaar. Deze geconstateerde samenhang geldt onder meer voor Parijs en omstreken maar generalisering lijkt onmogelijk.
Wèl echter valt - althans in Europa - een positieve samenhang te sinjaleren tussen de mate van weerklank van het anarchisme en syndikalisme, en gebieden waar het industrialiseringsproces zich geleidelijk voltrok. In Parijs en Catalonië bijvoorbeeld hebben anarchisme en syndikalisme relatief veel aanhang verkregen. Ook in de Nederlandse situatie zijn er aanwijzingen dat die hypothese opgaat. Daarentegen lijkt de snelle mate van industrialisering in de Verenigde Staten juist van gunstige invloed geweest te zijn op de ontwikkeling van het syndikalisme. Ook in Latijnsamerikaanse landen als Uruquay en Argentinië treffen we een dergelijke samenhang aan. Een verklaring voor dit kenmerkende verschil tussen beide kontinenten zou kunnen zijn dat de emigranten uit Zuid- en Oost-Europa die rond de eeuwwisseling in Amerika aankwamen een traditie van anarchisties getint (boeren) verzet meebrachten.

(4)In dit verband lijkt het noodzakelijk thans enige aandacht te schenken aan een probleem dat expliciet door Lösche is gesinjaleerd. Vooral marxisten menen het anarchisme te kunnen karakteriseren als louter een reflexie van socio-economiese achterstand. In zo'n typologie is het anarchisme een sociale beweging die zich tegen het proces van modernisering keert. Vaak worden in dat geval anarchistiese boerenbewegingen als die in het Spaanse Andalusië, in de Russiese Oekraine rond Machno, en in Mexico rond Zapata als vergelijkbare 'ideaaltypen' van anarchisme gepresenteerd. Het is niet onbegrijpelijk dat dergelijke sociale bewegingen als archaïes en zelfs als primitief worden gekenschetst, zeker indien men bedenkt dat veelal verzetsmethoden werden gebruikt die in de meer geindustrialiseerde delen van de wereld vrijwel geheel waren verdwenen. Landbezettingen en guerrilja zijn methoden die gekoppeld kunnen worden aan voorindustriële omstandigheden, terwijl de (massa)staking kenmerkend is voor situaties waarin de industrialisering reeds is voortgeschreden. Niettemin is het anarchisme op die wijze niet te typeren. Het syndikalisme dat men als een specifieke vorm van anarchisme zou kunnen opvatten, wordt dan volledig genegeerd. Maar ook andere vormen van anarchisme, zoals het christen-anarchisme, zijn niet in zo'n typologie onder te brengen. Lösche vraagt zich af of in plaats daarvan een indeling in een 'klassiek' type van agraries en ambachtelijk anarchisme en een 'nieuw' type van industrieel anarchisme anderzijds uitkomst kan bieden. Indien men niettegenstaande de aanwezigheid van verschillen, de overeenkomsten tussen beide anarchismen laat prevaleren, zoals Lösche op grond van ideologiese verwantschap terecht doen, kan het syndikalisme misschien getypeerd worden als anarchisme in situaties die wel met modern of georganiseerd kapitalisme zijn aan-

geduid. Waar het echter om gaat is dat beide vormen van anarchisme (en met het christen-anarchisme meegerekend drie vormen van anarchisme) rond 1900 naast elkaar voorkwamen, zodat een ééNduidige omschrijving van anarchisme problematieser is dan sommigen menen.

(5) Terugkerend naar Spanje wil ik vervolgens Romero Maura's tweede, derde en vierde kategorie van verklaringen kort behandelen. Deze zijn alle onder de noemer 'politieke' omstandigheden bijeen te brengen. Merendeels deel ik Romero Maura's bezwaren tegen deze verklaringen van het sukses van het anarchisme in Spanje. Zelfs zijn er aanwijzingen dat een klimaat van (beperkte) liberale demokratie en vrijheid noodzakelijk is wil het anarchisme weerklank kunnen vinden. Dit geldt niet slechts voor de situatie in Spanje, maar eveneens voor die in andere landen. Telkens zien we dat anarchistiese bewegingen ontstonden in situaties, waarin zich ook andere - veelal gematigder - alternatieven ontwikkelden. Weliswaar was de staat in Spanje in de ogen van het volk een roversclub en kan men in algemener termen stellen dat de groei van het (inefficiënte) staatsapparaat het sukses van het anarchisme bespoedigde. Niettemin lijkt een niets en niemand ontziende repressie iedere poging tot verzet in de kiem te smoren, zodat we kunnen konstateren dat juist daar waar enige volksinvloed op het staatsbestuur bestond, het anarchisme onder bepaalde sociale groepen aanhang verkreeg. In Frankrijk en Duitsland, waar in de 19e eeuw de liberale demokratie vooral in de grote steden wortel schoot, vond het anarchisme de meeste weerklank onder het stedelijk proletariaat, in Italië vooral in de grotere provinciesteden (Romagna, Ancona, Carrara).

Een andere politieke faktor die naar mijn mening van groter belang is dan Romero Maura inschat, is die van een traditioneel regionalisme. Hoewel in de Spaanse situatie deze faktor niet volledig het sukses van het anarchisme kan verklaren, lijken liberale bewegingen in het algemeen toch een voedingsbodem gevonden te hebben in bestaande tradities van regionale autonomie. In Nederland ontwikkelde het anarchisme zich met name in de noordelijke provincies, in Zweden in de bosrijke gebieden ten noorden van Stockholm, terwijl zich ook in de Verenigde Staten een 'native anarchism' buiten de grote steden in het oosten manifesteerde. Deze verklaring sluit overigens aan bij de stelling dat anarchistiese en syndikalistiese bewegingen specifiek in perifere gebieden tot bloei komen (De Jong 1975).

Verder wil ik nadrukkelijk wijzen op de veel voorkomende misvatting dat het anarchisme een 'vroege' vorm van arbeidersverzet was, die door de parlementair georiënteerde 'moderne' arbeidersbeweging werd verdrongen. Om die reden zou in het relatief laat gemoderniseerde Spanje het anarchisme zoveel weerklank hebben gevonden. In die visie blijft echter onverklaard dat in landen als Duitsland, Zweden en Nederland anarchisme en syndikalisme veeleer bewegingen waren die als reaktie op het reformisme van de sociaal-demokratie aanhang verwierven. Opmerkelijk is dat met name in Duitsland het syndikalisme in de loop van de tijd meer en meer overeenkomsten met de sociaal-demokratie ging vertonen, wat verklaard zou kunnen worden uit de specifieke maatschappelijke strukturen in dat land.

(6) Te lichtvoetig naar mijn mening stapt Romero Maura heen over het soort verklaringen dat aan ideologiese faktoren wordt gekoppeld.

Dat aan de hand van de Spaanse volksaard het succes van het anarchisme niet verklaard kan worden, zoals Joll probeert, (en wel omdat die specifieke kulturele kenmerken het resultaat van weer andere faktoren zijn), impliceert

geenszins dat ideologiese faktoren van ondergeschikte betekenis geweest moeten zijn. Onderzoekers als Brenan en Hobsbawm wijzen er terecht op dat het anarchisme in Spanje als een sekuliere religie fungeerde.

Deze ethiese oriëntatie van anarchisten, onder meer tot uitdrukking komend in geheelonthouding, vegetarisme en een rigoreus anti-kapitalisme, uitlopend op pogingen het geldverkeer af te schaffen (tijdens de burgeroorlog van 1936 - 39) is niet beperkt gebleven tot Spanje. In andere landen waar het anarchisme wortel schoot kunnen we een vergelijkbare gerichtheid op levensbeschouwelijke aspekten konstateren. Vooral in Nederland, Engeland, de Skandinaviese landen en de Verenigde Staten bepaalden met name pacifistiese opvattingen deze ethiese oriëntatie. Het christen-anarchisme dat rond 1900 onder invloed van Tolstoj, in Nederland weerklank vond is vrijwel geheel als een ethies anarchisme te beschouwen. Maar ook in de Verenigde Staten ontstonden al in de loop van de 19e eeuw religieus-anarchistiese groepen, die zich primair tegen oorlog, geweld en slavernij keerden. Hieruit volgt dat ideologiese faktoren volgens mij in sommige gevallen een beslissende rol hebben gespeeld in de mate waarin het anarchisme aantrekkingskracht uitoefende. In dat geval geldt dat het anarchisme sukses boekte in regio's waar zijn ideologie aansluiting vond bij bestaande tradities en opvattingen van levensbeschouwelijke aard.

(7) Het voorgaande samenvattend konkludeer ik dat er zeker geen algemene wetmatigheid betreffende het sukses of het falen van anarchistiese bewegingen geformuleerd kan worden, maar dat niettemin bepaalde omstandigheden het ontstaan en de ontwikkeling van het anarchisme begunstigd hebben. Ten eerste lijkt het anarchisme aantrekkelijk te zijn geweest voor uiteenlopende sociale groepen in tijden van socio-economiese veranderingen. Afhankelijk van specifieke omstandigheden vond het anarchisme in die gevallen weerklank bij kleine boeren en ambachtslieden, landarbeiders, industrie-arbeiders en/of hoofdarbeiders. Ten tweede is het anarchisme merendeels slechts tot ontwikkeling gekomen in situaties, waarin tenminste een minimum aan politieke vrijheid bestond en ook andere sociale bewegingen aanhang verkregen. Ten derde zijn er aanwijzingen dat het anarchisme vooral tot bloei kwam in regio's waar een traditie van (beperkte) onafhankelijkheid van nationale centra bestond. Ten vierde lijkt het anarchisme met name weerklank gevonden te hebben onder inwoners van gebieden, waar de ideologie van deze sociale beweging aansloot bij bestaande opvattingen van levensbeschouwelijke aard. Tenslotte zouden we als vijfde omstandigheid de aanwezigheid van charismatiese leidersfiguren willen noemen. Juist daar waar het anarchisme uit zijn midden leiders voortbracht als Zapata, Machno en Durutti, ontwikkelde het zich tot een brede volksbeweging. Ook de volgens Romero Maura voor Spanje geldende verklaring van het sukses van het anarchisme sluit daarbij aan.

LITERATUUR

ANSERT P., Naissance de l'anarchisme, Paris 1970. – AVRICH P., The Russian Anarchists. Princeton NJ 1967 – BOCK G., Die andere Arbeiterbewegung in den USA von 1905-1922. Die IWW The Industrial Workers of the world, München 1976. – BRENAN G., The Spanish Labyrinth. An account of the social and political background of the civil War. Cambridge/New York 1960. COLOMBO E. Anarchism in Argentina and Uruguay. in D.E. Apter & J. Joll (ed) Anarchism today, London 1971, pp. 181 - 211. – DUBOFSKY M., We shall be all. A history of The Industrial Workers of the World. New York 1969. –

HOBSBAWM E., Primitive rebels, New York – JACKER C., The Black flag of anarchy. Antostatism in the United States, New York 1968 – JOLL J., The anarchists, London 1964 – JONG R., Ontstaan, groei en ontwikkeling van het anarchisme, in Anarchisme. Een mislukte stroming? Amsterdam 1967 pp 17-53 JONG R. de, Some remarks on the libertarian conception of revoluionary social change. Paper Conferencia sobre Historia e Ciencas Sociais. Campina 26 - 30 de Maio de 1975 – LOSCHE P., Anarchismus. Darmstadt 1977 – Le Mouvement Social numéro 83. L'Anarchisme ici et la, hier et auhourd'hui. Avril-Juin 1973 – RITTER A., Anarchism. A theoretical analysis. Cambridge 1981 – ROMERO MAURA J., The Spanish Case, in D.E. Apter & J. Joll (ed), Anarchism today, London 1971. pp. 60 - 83. – WOODCOCK G., Anarchism. Harmondsworth 1963.

BOEKBESPREKINGEN

DOMELA NIEUWENHUIS

In een herdruk is verschenen een aantal indertijd (1970) door A. de Jong geselekteerde teksten van Domela Nieuwenhuis. De bundel bevat een (sterk) bekorte versie van het autobiografiese werk "Van christen tot anarchist" en een aantal tekstgedeelten uit Domela's toespraken.
Van Christen tot anarchist en ander werk van Domela Nieuwenhuis; selektie door A. de Jong; Het Wereldvenster, Bussum 1982; f. 18,50.

BAANBREKERS

Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Johannes Rutgers en Leo Polak; drie libertairen die in de eerste decennia van deze eeuw, ieder op hun eigen terreinen baanbrekend werk verrichtten, hebben ons ook vandaag nog wat te zeggen. In ieder geval voldoende om er een boekje met kenmerkende uitspraken mee te vullen. Vooral sommige citaten van de seksuoloog Rutgers en de ethikus Polak zijn opmerkelijk aktueel, maar ook een uitspraak als "Elkeen gelooft in de vrijheid voor zichzelf, de anarchist alleen gelooft in de vrijheid voor allen" (Domela Nieuwenhuis in 1902) is geenszins door de tijd achterhaald. Gé Nabrink verzamelde en rangschikte de citaten, en schreef drie korte biografieën ter inleiding. (HR)
Gé Nabrink, Drie Baanbrekers. Leven en opvattingen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, J. Rutgers, Leo Polak; Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten, Oosterwolde (postbus 48) f. 10,--.

ANTROPOLOGIE

De kulturele antropologie is niet alleen een interessante, maar ook een belangrijke wetenschap, niet in de laatste plaats voor de anarchistiese theorie. Een van de redenen hiervoor is dat de antropologie, als geen andere sociale wetenschap, laat zien dat 'kulturen' op vele wijzen georganiseerd kunnen worden. In de anarchistiese literatuur duiken sommige van die kulturen dikwijls op ter illustratie van het feit dat een maatschappij uitstekend zonder staat kan funktioneren.
In zijn "People without government" geeft de Amerikaanse antropoloog Harold Barclay een overzicht van die voor anarchisten belangrijke kulturen. Barclay volgt hierbij een onder antropologen gebruikelijke indeling naar 'bestaanswijze' (jagers-verzamelaars, herders, landbouwers etc.) overigens zonder de materialistiese ideeën die hier aan ten grondslag liggen te onderschrijven: terecht merkt Barclay op dat hiervoor de verschillen binnen de onderscheiden kategorieën te groot

zijn (p.33). Beseffend dat het ontbreken van een staat - of iets dat daar op lijkt - nog geen 'anarchisme' betekent, voert Barclay de term 'anarchy' in om zijn voorbeelden, waar wèl gezag en allerlei sankties funktioneren - op basis van oa leeftijd(gerontokratie) en sexe (patriarchaat, matriarchaat) - maar géén gefixeerde, geformaliseerde gezagsstrukturen bestaan aan te duiden. Dit ter onderscheiding tegelijkertijd van 'anarchism' als sociaal-politieke theorie. Het onderscheid is uiteraard zinvol, de terminologie nogal verwarrend.
In circa 60 blz. vervolgens een overzicht van zo'n 25 - merendeels niet meer bestaande danwel 'aangepaste' - kulturen. Het zal niemand verbazen dat die beschrijvingen soms wel wat erg kort zijn uitgevallen. Verwijzingen naar antropologiese standaardmonografieën wijzen de geïnteresseerd geraakte lezer evenwel de weg.
In een hoofdstuk gewijd aan de moderne 'anarchieën' worden achtereenvolgens de Machno-beweging, de Spaanse revolutie en een aantal utopiese nederzettingen - Barclay spreekt van 'anarchist intentional communities - in Engeland en de Verenigde Staten besproken. Dat laatste levert zo waar ook nog enkele "Wijze Lessen" op. Optimisties toont Barclay zich allerminst: de ideale kultuur heeft hij niet gevonden. Niet alleen de anarchistiese bewegingen in Spanje en de Oekraïne kregen niet de tijd om zich te bewijzen, ook Michels' IJzeren Wet der Oligarchisering heeft die tijd niet gekregen, een standpunt dat Barclay zelf niet ten onrechte als 'anarcho-cynikalisties' omschrijft (p. 135). Gelukkig besluit ook hij van de nood een deugd te maken: 'there is no final battle, the battle is forever', zo besluit hij zijn boekje.
Misschien wel dankzij dit cynisme een aardig boekje, dat in alle beknoptheid veel informatie geeft. Maar een 'antropologie van het anarchisme' zoals de ondertitel wil doen geloven is het zeker niet geworden. Enkele slordigheden ontbreken niet: Owen's kommune heette New Harmony, ene Lehning waarnaar verwezen wordt ontbreekt in de bibliografie, terwijl Lenin niet in de index blijkt te staan: de passage waarin Lenin's Bakoenisme (!?) werd aangestipt kon ik dan ook niet zonder meer terugvinden (CB).
Harold Barclay, People without government. An anthropology of anarchism. Preface bij Alex Comfort; Kahn and Evenil, London/Cienfeugos, Over-The-Water, Sanday, Orkney, England 1982; Engl.P. 3,75.

DEMOKRATIESE STAAT

In kringen van de PvdA worden verschillende staatsbeelden gehanteerd. Een niet ongebruikelijk is dat van de vliegmachine. De vliegmachine verbeeldt de maatschappij, de cockpit de staat. De staat bestuurt de maatschappij in de meest letterlijke zin. Vanuit de cockpit wordt de maatschappij een bepaalde richting ingestuurd. Socialisten hebben 'dus' naar staatsmacht te streven, zodat zij de maatschappij in de door hen gewenste richting kunnen sturen. Paul Kalma, medewerker van het wetenschappelijk buro (WBS) van de PvdA, kritiseert dit 'sociaaldemokratiese' staatsbeeld. De titel van zijn boek vat de intentie van die kritiek goed samen: de 'demokratiese staat' is een illusie.
Kalma haalt, om dit te staven, heel veel van stal. Het betoog cirkelt om het gebruik dat door velen gemaakt wordt van het woord demokratie. Het eerste hoofdstuk handelt over 'de demokratiese samenleving' het tweede over 'de demokratiese staat', het derde over 'demokratie kontra de demokratiese staat' en het vierde over 'demokratiese staat kontra demokratisering'. Het vijfde hoofdstuk bespreekt 'staat en partijen in een demokratiese samenleving'. In een slothoofdstuk worden

enkele aanbevelingen verwoord. Als aanhangsel volgen nog verschillende kommentaren op de tekst van Kalma.
Kijkt men naar de hoofdstuk indeling dan ziet het geheel er systematies uit. Die indruk wordt niet waargemaakt in de tekst. Dit neemt niet weg dat heel wat is aangedragen om met elkaar over van gedachten te wisselen. Jammer is dat Kalma, hoewel meermalen kritiek van anarchistiese zijde in zijn betoog meenemend, niet nader ingaat op wat meer konstruktieve zin vanuit anarchistiese hoek over samenlevingsorganisaties. Zo'n moment doet zich bijv. voor waar Kalma demokratie als een intersubjektief begrip opvat. Niet langer kan men dan het demokratiebegrip gebruiken om te spreken over onder-bovenschikkingsrelaties en over de verhouding tussen staat en maatschappij. Ik ga er daarbij vanuit dat het intersubjektieve moment in een 'machtsvrije diskussie' ontstaat, dwz dat het intersubjektieve moment niet wordt opgelegd. Dit betekent dat men komt te spreken over de verhoudingen tussen mensen onderling en groepen mensen in nevenschikkingsrelaties. Het statelijke is met andere woorden verwerkt. Dit brengt met zich mee dat men zich voor zijn demokratiebegrip niet langer laat bepalen door de geschiedenis van de sociaaldemokratiese ideologie. Niet bestuurbaarheid maar zelfsturing wordt dan een van de thema's voor de gedachtenwisseling. (ThH)
P. Kalma, De illusie van de 'demokratiese staat'; Kluwer, Deventer 1982; f. 24,50.

BART DE LIGT

Vooral sinds het verschijnen in 1977 van Jochheims studie van het antimilitarisme in Nederland is er een hernieuwde belangstelling ontstaan voor Bart de Ligt, één van de grondleggers van de polemologie, die in 1938 overleed. Evenals Domela ontwikkelde De Ligt zich van christen tot anarchist. Het werk uit zijn anarchistiese periode (na 1918) behoort tot het beste wat het anarchisme in Nederland heeft voortgebracht, maar toch kunnen al in de Ligts christelijke periode de aanzetten tot zijn latere ethies-anarchistiese denkbeelden gevonden worden. Geestelijke weerbaarheid, ontwapening en dienstweigering, tweeërlei revolutie (struktureel en mentaal), verantwoordelijk produceren, klassestrijd als rechtsstrijd, het zijn opvattingen die hij vooral in "Opwaarts", het orgaan van de Bond van Christen-Socialisten naarvoren bracht en nu dankzij de Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid (SVAG) min of meer toegankelijk zijn voor een breder publiek. Min of meer toegankelijk ...., want hoewel samensteller Wim Robben deze 400 blz. tellende publikatie als een bloemlezing presenteerd, verstaat men daaronder doorgaans wat anders. Robben heeft het overgrote deel van De Ligts artikelen (en brochures) tot 1919 soms kort, soms uitgebreid, samengevat zonder daarbij aan te geven waar passages zijn vervallen. Daardoor is deze bundel fragmenten helaas vis noch vlees geworden. Voor een eerste kennismaking met de gedachtenwereld van De Ligt is deze bloemlezing ongeschikt, terwijl de reeds geïnteresseerde meer gebaat is bij het lezen van De Ligts eigen bloemlezing "Kerk, cultuur en samenleving" (Arnhem 1925).
Een tweede publikatie van de SVAG betreft een studie van De Ligts leven en denken tot 1919 van de hand van Robben, die als een inleiding op de bloemlezing, maar ook onafhankelijk daarvan gelezen kan worden (HR)
Wim Robben, De Nederlandse vredesaktivist Bart de Ligt (1883-1938). Zijn leven en denken tot 1919; SVAG, Zwolle (postbus 137) 1982; f. 14,50.
Wim Robben (red.) Bart de Ligt; Gekruid geluid. Een bloemlezing uit zijn brochures en artikelen tot 1919; SVAG Zwolle 1983; f. 24,50.

NIEUWE POLITIEK

Rudolf Bahro is bekend geworden door zijn kritiek op het reëel bestaande socialisme, zoals dat in het oosten welig tiert (zie De AS 48). Na zijn uitwijzing uit de DDR in 1979 is Bahro aktief in de beweging van de Westduitse Grünen. In de nieuwe bundel "Elementen voor een nieuwe politiek" schetst hij de kontoeren van een politiek-maatschappelijk alternatief, ditmaal voor het westen. Bahro analyseert de dynamiek van de industriële ekonomie, het militarisme, en de dogmatiese verstarring van marxisten, en komt zo tot een pleidooi voor een nieuwe politiek van eko-pacifisme, waarin ekologie, radikaal pacifisme en socialisme samenvallen. Na "Het Alternatief" bevat ook deze bundel van Bahro opvattingen die al eerder, en soms beter, zijn verwoord. Toch is het juist door zijn fragmentariese opzet (artikelen, redevoeringen, interviews) een gemakkelijk leesbaar boek en als zodanig te prefereren boven Bahro's kritiek op het Sovjetmodel (HR).
Rudolf Bahro, Elementen voor een nieuwe politiek, Van Gennep, Amsterdam 1982; f. 29,50.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog de volgende afleveringen van De As verkrijgbaar: nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Miljeu), nr. 36 (Europa), nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit en antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 49 (Sociale aktie), nr. 53 (De staat van verzorging), Nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 58 (Koöperaties en kollektieven) en nr. 59/60 (Anarchistiese perspektieven).
Bestellen door storting van f. 4,95 per exemplaar, resp. f. 6,95 voor een dubbelnummer op postgiro 4460315 van De As in Den Haag.

Rudolf de Jong	-	*HAALT MARX 1984?*
Anton Constandse	-	*MARX EN HET KAPITALISME*
Cees Bronsveld	-	*MARX EN DE SOCIOLOGIE*
Thom Holterman	-	*MARX EN DE STAAT*
Wim van Dooren	-	*HET FILOSOFEREN VAN MARX*
Machteld Bakker	-	*MARX EN DE VROUWEN*
Hans Ramaer	-	*HET ANARCHISME NA DE DOOD VAN MARX*
Cees Bronsveld e.a.	-	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs van dit nummer - f. 4,90